

SOCIALT ANSVAR FOR TILVÆRELSENS GRUNDFORHOLD

Et teoretisk tværvidenskabeligt bidrag fra psykologiens side
(– med et kærligt almenpsykologisk sideblik til demokratiet)

Preben Bertelsen

Socialt ansvar bestemmes grundlæggende som et ansvar for oprettelsen, opretholdelsen og den kritiske udvikling og værdiudformning af almenmenneskelige grundforhold, der udgør vores fælles tilværelse. I artiklen fremstilles en almenpsykologisk model, der drejer sig om (1) hvad det er for almene tilværelses-skabende antropologiske grundforhold, vi har særligt socialt ansvar for – (2) hvordan vi som sociale aktører psykologisk set overhovedet kan og vil eksistere og deltage socialt ansvarligt i håndteringen af værdiproblematikkerne, der rejser sig i og med udformningen af disse grundforhold og (3) forventelige operationaliseringer af empirisk og anvendelsesorienteret art. Modellen fremstilles med et tværvidenskabeligt sigte til samfundsvidenskabene i almindelighed og politisk videnskab i særdeleshed.

1. Indledning: Et psykologisk tværvidenskabeligt bidrag til undersøgelsen af socialt ansvar

Artiklen handler om socialt ansvar. Det ansvar hver enkelt af os har for at deltage i og bidrage til organisering af det, der er fælles i tilværelsen – økologisk, samfundsmæssigt, kulturelt og socialt. Et socialt ansvar der udspringer af den kendsgerning, at vi hver især kun kan eksistere som mennesker i kraft af en tilværelse i fællesskab og samfund.

Dermed bevæger vi os ind i et domæne, der undersøges af en række videnskaber. Hver af disse videnskaber har deres egne erkendelsesinteresser, og praksisopgaver, hvormed de perspektiverer domænet på hver deres måde. Med andre ord: Hver videnskab har sit eget genstandsfelt inden for domænet.

Et tværvidenskabeligt forhold mellem to videnskaber giver mulighed for, at de i fællesskab kan berige vores indsigt i det fælles domæne. Tværvidenskabelige forhold mellem to videnskaber kan være eklekticistiske eller integrative. Er det tværvidenskabelige samarbejdet mellem to eller flere videnskaber blot eklekticistisk, er der ikke gjort egentlige teoretiske bestræbelser

på at vise, hvordan de respektive fund, begreber og modeller egentlig hænger sammen. Der er blot tale om en vidensophobning. I sådanne tilfælde kan det være vanskeligt at se, om de respektive teoretiske, empiriske og anvendelsesorienterede bidrag fra de to videnskaber overhovedet handler om det samme fænomen. Menes der fx egentlig det samme med social ansvarlighed i psykologi og andre videnskaber, der også genstandsmæssiggør dette fænomen? Ved en blot eklekticistisk tværvideenskabelighed er det derfor også svært at se, om eller hvordan vi egentlig er blevet klogere på fænomenet på grund af en tværvideenskabelig tilgang. Problemet med en blot eklekticistisk tværvideenskabelighed er, at man ikke sikrer sig, at de grundlæggende begreber, man i de respektive videnskaber bruger til at bestemme en genstand, er *kompatible* med hinanden, dvs. baseret på et fælles sæt af definitioner af fænomenet (jf. Bertelsen 1999, 2005). Først når man tager udgangspunkt i et sådant sæt af fælles grundbegreber, har man skabt et *muligt* grundlag for en egentlig berigende integrativ tværvideenskab. Det vender vi tilbage til længere fremme (jf. figur 1).

Tanken med denne artikel er at lade psykologien give et bidrag til at forstå social ansvarlighed på en måde, som i udgangspunktet kan være kompatibel med en *politisk tilgang* hertil¹. Påstanden er, at udgangspunktet for en sådan kompatibilisering kan være at forstå socialt ansvar som ansvar for det almenmenneskelige og fælles i tilværelsen. Selvfølgelig har vi ikke ansvar for hvad som helst i tilværelsen. Tilværelsen har betingelser og muligheder – mulighedsbetingelser – der ikke er op til os at ændre på, fjerne eller tilvejebringe (fx fundamentale naturlove, økologiske lovmæssigheder etc.). Eksistensen af disse mulighedsbetingelser og deres indflydelse på os og vore tilværelser kan vi selvsagt ikke på nogen meningsfyldt måde holdes ansvarlige for. Men tilværelsen har også menneskeskabte former og principper. Dvs. menneskeskabte udformninger af mulighedsbetingelserne. Udformninger af mulighedsbetingelserne, som det *er* op til os, som tilværelsens aktører, at tilvejebringe, og som vi derfor rent faktisk kan holdes ansvarlige for. Ret beset er der et dialektisk forhold mellem de menneskeskabte mulighedsbetingelser og os som de menneskelige aktører. På den ene side er vi selv og vores tilværelse givet ved og formet af (a) de sociale, kulturelle og samfundsmæssige mulighedsbetingelser, samt (b) de indre mulighedsbetingelser vi har i

1 Jeg har andetsteds sagt mere om, hvad der skal forstås ved en politisk tilgang (Bertelsen 2006). Disse overvejelser tog udgangspunkt i Eastons (1965) klassiske definition: *Politik er den autoritative fordeling af værdier med gyldighed for et samfund*. Dernæst bevægede overvejelserne sig over til Rasmussens (1970) korrektionsforslag: *Politik er fastsættelsen og fordelingen af værdier med gyldighed for et samfund*. Det førte frem til at argumentere for følgende definition fra min side: *Politik er organiseringen af interesse og magt med henblik på udvikling, fastsættelse og fordeling af værdier med gyldighed for tilværelsesformerne i sociale systemer*.

og med vores evolutionært udviklede konstitutive evner til i det hele taget at leve i og deltage i tilværelsen og dens udformning. På den anden side er vi selv og vores tilværelse formet af vore egne måder at handle på.

Vi lever og trives altså i og i kraft af *forhold* til omgivelserne. Forhold, der er særligt afgørende for tilværelsens mulighedsbetingelser og for vores eksistens og deltagelse heri, kan kaldes almenmenneskelige eller *antropologiske grundforhold*. Disse forhold har vi et særligt socialt ansvar for. Uden disse forhold ingen menneskelig tilværelse. At være socialt ansvarlig over for udformning af tilværelsen og dens almenmenneskelige eller antropologiske grundforhold vil sige at være ansvarlig over for særlige former – *værdibaserede* former – for tilværelse. Værdier er særlige principper for udformningen af tilværelsen og dens grundforhold. På den ene side former værdierne de mulighedsbetingelser, efter hvilke tilværelsen *skal* hhv. *bør* leves. På den anden side angiver værdier mål for de deltagende aktører. Mål vedrørende hvordan tilværelsen skal hhv. *bør* oprettes og opretholdes, samt hvordan den skal/*bør* udvikles på konformativ og kritisk/innovativ måde.

En socialt ansvarlig deltagelse i tilværelsen drejer sig da for det første om at finde frem til, at diskutere og/eller med mere eller mindre magt at søge at gøre sin indflydelse gældende mht., *hvilke* værdier der skal være organiserende. For det andet drejer social ansvarlighed sig om, hvordan man overhovedet får bestemte værdisæt til at virke og til at gælde. Kort sagt: Social ansvarlighed drejer sig i høj grad om med sin eksistens og sine handlinger at håndtere *værdiproblematikker* vedrørende tilværelsens forhold, ikke mindst de antropologiske grundforhold.

Spørgsmålet i denne artikel er, hvordan psykologien kan bidrage til en tværvidenskabelig forståelse af, hvordan mennesker på en ansvarligt organiserende måde både eksisterer i samt deltager i oprettelse, opretholdelse og kritisk udvikling af tilværelsesformerne og de antropologiske grundforhold heri. Et svar på, hvad det særligt psykologiske bidrag kan være, må tage udgangspunkt i, hvad psykologien i bund og grund beskæftiger sig med:

- For det første beskæftiger psykologien sig – i denne sammenhæng – med, hvordan vi som naturhistorisk, kulturhistorisk og livshistorisk udviklede væsener overhovedet *psykologisk set* er i stand til at *kunne* eksistere i og deltage i udformningen af de tilværelsesdannende forhold og grundforhold. Dvs., (1) hvordan vores tænkning, følelser og stræben i bund og grund udvikles og dannes i tilværelsen og dens grundforhold, og (2) hvordan vores tænkning, følelser og stræben overhovedet *kan* indgå i vores udformning af tilværelsen og dens grundforhold.
- For det andet beskæftiger psykologien sig – i denne sammenhæng – med, hvad vi rent faktisk *vil*. Dvs., hvordan vi (1) identificerer vore muligheder for eksistens og deltagelse i oprettelse, opretholdelse og videreudvikling af forhold, hvordan vi (2) afvejer disse muligheder i forhold til hinanden,

hvordan vi (3) træffer vore valg og beslutninger, og endelig hvordan vi (4) realiserer valget/beslutningen².

Psykologiens bidrag til forståelsen af social ansvarlig organisering af tilværelsen handler altså på den ene side om, hvordan vi *kan* og *vil* (hhv. ikke *kan* og/eller ikke *vil*) eksistere i bestemte tilværelsesformer – og på den anden side om hvordan vi som aktører *kan* og *vil* deltage i oprettelsen, opretholdelsen og kritisk udvikling af pågældende tilværelsesform og dens værdiudformning af de antropologiske grundforhold.

Artiklen sætter sig for at foretage en teoretisk psykologisk undersøgelse af socialt ansvar. Den teoretiske undersøgelse tager udgangspunkt i et klassisk socialvidenskabeligt begreb og den måde, hvorpå den tyske socialfilosof Axel Honneth atter har taget det op, nemlig begrebet om *anerkendelsen* og socialt ansvar for at udvise anerkendelse. Dernæst vises, at begrebet om anerkendelse – i den måde Honneth behandler det på – i sig rummer fire antropologiske grundforhold og ikke mindst demokratiske værdiudformninger af disse grundforhold.

2. Anerkendelse som centralt menneskeligt forhold

Anerkendelse → selvanerkendelse. Til socialt ansvar hører, i Honneths optik (2003), at kunne udvise anerkendelse. For det første er anerkendelsen et centralt socialt forhold, der sikrer den sociale sammenhængskraft i menneskelige samfund og fællesskaber. For det andet fører dette at blive anerkendt af andre til, at man udvikler et anerkendende forhold til sig selv. Anerkendelse fører til selvanerkendelse. Selvanerkendelse er et vigtigt led i fuldbyrdelsen af egen identitet og selv. Der er en dialektik her. På den ene side fører dette at leve i anerkendende sociale omgivelser til udvikling og dannelse af selvanerkendelse. På den anden side er et selvanerkendende forhold et centralt dynamisk moment i dette at kunne give anerkendelse til andre.

Tre Livssfærer, tre anerkendelsesforhold, tre selvanerkendelsesforhold. Honneth har udviklet en socialfilosofisk model, der præciserer, hvad vi nærmere skal forstå ved anerkendelse. Modellen deler tilværelsen op i tre sfærer med hver sin anerkendelsesform.

- **Privatsfæren: anerkendende tilknytning → selvtilid.** Her drejer det sig konkret og lokalt om familien og/eller den nære vennekreds, altså samværet med nære andre, med hvem man har gensidige bånd af følelsesmæssig art (ibid. s. 92ff). Der er her tale om en type anerkendelse, som har karak-

2 Denne viljesproces er nærmere beskrevet i Bertelsen 2000, kapitel 5. Se også Heckhausen 1987.

ter af omsorg eller kærlighed samt i det hele taget tilknytning³. Gennem de nære relationers kærlige, omsorgfulde og tilknyttende anerkendelsesformer udvikler og danner den enkelte *selvtillid*: Selvtillid er tillid til, at det, man kan, og det man vil, i bund og grund er ok, samt tillid til at man, når man har behovet for eller ønsket derom, uproblematisk og sikkert kan tage udgangspunkt i sine ønsker og valg, gøre brug af sine evner samt udtrykke, deliberativt diskutere og realisere sin vilje.⁴

- **Den retslige sfære: anerkendende respekt → selvrespekt.** Her drejer det sig universelt om dette at være del af menneskeheden (ibid. s. 92). Anerkendelsen i den henseende betyder for det første, at man behandler hinanden som personer, der har nøjagtig de samme rettigheder og derfor har ret til at blive behandlet ligestillet med andre. Altså at man med respekt anerkender hinanden som personer med de samme universelle menneskerettigheder. For det andet betyder det, at man med respekt anerkender hinandens ret til at forholde sig til, debattere og udtrykke værdier og interesser angående fælles retsforhold, fælles politiske anliggender og fælles moralske anliggender. Gennem erfaringen af denne anerkendende respekt udvikler/danner man den *selvrespekt*, hvormed man indtager en ligeberettiget position i de samfundsmæssige sammenhænge.
- **Det konkrete fællesskabs sfære: værdsættende anerkendelse → selv-værd.** Det konkrete fællesskabs sfære adskiller sig fra privatsfæren ved ikke at være bundet sammen af gensidig tilknytning, men derimod bundet sammen af fælles arbejdsprojekter, interessefællesskaber og/eller fælles almene værdier (som kommer til udtryk i fælles kultur, fælles tilværelsesform, fælles politisk identitet/identitetspolitik). Den enkeltes evne og vilje til deltagelse anerkendes som værdifuldt bidrag til det konkrete tilværelses-, kultur-, arbejds- og værdifællesskab. Gennem erfaring af andres/fællesskabets anerkendende værdsættelse af ens egne evner og viljer samt disses udtryk i ens konkrete deltagelse og bidrag til fællesskabet udvikler og danner man selvanerkendelse i form af selvværd(sættelse). Man oplever, erkender, føler og handler som en, der uden videre er værdifuld for fællesskabet (ibid. s. 95). Gennem denne gensidige værdsættelse – Honneth kalder det for solidaritet – og gennem den enkeltes deltagelse baseret på selvværd(sættelse) skabes netop den sociale integration, der sikrer fællesskabets sammenhængskraft (Honneth 2003b, s.144).

Vi har ikke hele og fuldbyrdede mellemmenneskelige relationer og udviser ikke fuldt socialt ansvar, før vi kan og vil modtage – og give – anerkendelse af alle tre slags: (1) Tilknyttende anerkendelse der kommunikerer, at man

3 Honneth bruger ikke selv direkte denne betegnelse, men taler klart om det, som psykologien betegner som tilknytning.

4 Honneths overvejelser er sammenlignelige med Eriksons begreb om basal tillid (Erikson 1971).

– som familie og venner – *hører til* i det nære fællesskab⁵. (2) Respekterende anerkendelse der kommunikerer, at man – som alle mennesker – *hører til* i det offentlige samfund. (3) Solidarisk anerkendelse der kommunikerer, at man – sammen med medlemmer af arbejds- og værdifællesskaber – *hører til* i netop disse konkrete fællesskaber.

Krænkelser, beskyttelse og socialt ansvar. Nok så vigtigt er det ifølge Honneth også at *beskytte* anerkendelsesforholdet og selvanerkendelsen. Selvanerkendelsesformerne – selvtillid, selvrespekt og selvværd – kan trues af at blive forringet, fordrejet og ødelagt. Dermed trues noget væsentligt ved dette at være menneske. Moralsk er der tale om en *krænkelser*. Et krænket selvforhold er en kvalitativ forringelse af éns selvtillid, éns selvrespekt, éns selvværd. Det er en forringelse, der kommer sig af, at man i en eller flere af sine livssfærer ikke modtager den anerkendelse fra omgivelserne, som man som menneske uden videre kan fordrer, og som man burde have. Det er derfor, at krænkelser for Honneth er et moralsk anliggende, og at beskyttelse mod krænkelser er et socialt ansvar. Moral handler nemlig om prisværdige eller kritisable egenskaber i den måde, vi forholder os gensidigt udviklende/dannende til hinanden på. For det første drejer moral sig derfor i denne sammenhæng om at forhindre krænkelser af den enkeltes selvforhold og selvanerkendelse. Vi bør være forpligtet på dels at modvirke krænkelser af den enkelte ved at modvirke, at han/hun unddrages den fornødne anerkendelse. Vi bør også være forpligtet på at give fornøden kompensere anerkendelse til vedkommende, når han/hun ikke har kunnet få den andre steder fra. For det andet drejer moral sig generelt om, at vi i det hele taget bør være forpligtet på at yde gensidig anerkendelse til hinanden i de livssfærer, vi bevæger os i. Kun sådan kan vi nemlig deltage i og bidrage til at udvikle og danne den selvanerkendelse, der er kernen i det kvalitativt gode liv og en menneskelig tilværelse.

3. Grundforhold, værdiudformninger og psykologien

Honneths diskussion omkring anerkendelse fremmer forståelsen af, hvad det er for grundforhold og værdiudformninger af grundforhold, som social ansvarlighed drejer sig om. Der er imidlertid også en række uklarheder hos Honneth. For det første er begrebet om anerkendelsen, som vi skal se nedenfor, yderst kompakt. En nærmere analyse viser, at der faktisk er *flere grundforhold indfoldet* i Honneths begreb om og værdidiskussion af anerkendelse. For det andet er det ofte ret så uklart, hvilket genstandsfelt

5 Om at høre til – hhv. at være sat udenfor (udsat): se Bertelsen 1994, kapitel 5 og kapitel 7.

Honneth forholder sig til (jf. indledningen til nærværende artikel), dvs. det er uklart, hvornår han argumenterer ud fra grundforholdenes *politiske* og *moralske* aspekter, og hvornår han argumenterer ud fra deres *psykologiske* aspekter.

En udfoldning af grundforhold, og værdiopgaverne i forbindelse med deres udformning. Som sagt er Honneths behandling af anerkendelsen ret så kompakt og inkluderer flere grundforhold. Disse grundforhold kan analytisk identificeres på flere forskellige måder. Én måde er at undersøge den politiske litteraturs karakteristisk af politiske systemers grundforhold og værdier. I den sammenhæng spiller Robert A. Dahls (1971a, 1971b) forfatterskab om demokrati en afgørende rolle som den reference, som mange andre politologer har forholdt sig til. Dahl har gennem sit forfatterskab fremsat en forholdsvis omfattende liste over træk, der karakteriserer demokratier, og jeg har andetsteds (Bertelsen 2006) søgt at kondensere denne liste til blot fem. Det ene mere formelle træk, nemlig at der skal være tale om legitime, faire og periodiske valg, kan udelades her. Med andre ord: Der kan findes i al fald fire grundforhold, som kan have forskellige politiske, herunder også demokratiske, værdiudformninger. Disse fire antropologiske grundforhold er *kooperation*, *anerkendelse*, *indflydelse* og *sameksistens*. Det er grundforhold, der alle kan findes indfoldet i Honneths samlede begreb om anerkendelse. Bemærk samtidig at anerkendelse her er udskilt som et mere snævert begreb på linje med de andre tre.

- *Det antropologiske grundforhold Kooperation.* Grundlaget for den enkeltes tilværelse er, at den er del af en fælles tilværelse, og at vi på grundlag af arbejdsdeling og samarbejde er sammen om at oprette, opretholde og udvikle denne fælles tilværelse. Det er en vigtig pointe, der er indfoldet i Honneths begreb om anerkendelse. Kooperation vedrører oplagt den samfundsmæssige produktion og vores arbejdsliv, men rækker også langt videre og ind i alle samfundsmæssige sfærer. Såvel privatlivets sfære, som civilsamfundets og arbejdslivets sfærer som de politisk-administrative sfærer er baseret på arbejdsdeling og samarbejde. Kooperation er et reelt grundforhold mellem mennesker og omgivelser. Uden Kooperation ingen menneskelig tilværelse.

En væsentlig almenmenneskelig opgave består derfor i at oprette, opretholde og udvikle Kooperation som et grundforhold. En væsentlig værdiopgave består endvidere i at håndtere de værdimæssige problemer, der opstår i forbindelse med at træffe valg og beslutninger om, hvordan Kooperation nærmere bestemt skal udformes.

Én ud af flere værdiudformninger af Kooperationen er den demokratiske: Bevidst villet og efter bedste evne at tage Kooperationen på sig, dvs. at *deltage* i og *bidrage* til oprettelsen, opretholdelsen og den kritiske udvikling af Kooperation. Til éns *socialt ansvar* hører – i demokratiet – at

påtage sig medansvar for fælles tilværelsesrammer og tilværelsesgrundlag gennem *éns deltagende Kooperation*.

- *Det antropologiske grundforhold anerkendelse*. Anerkendelse er som Honneth påpeger knyttet sammen med den enkeltes menneskelige værdi for de forskellige sociale sfærer: i privatlivet, i det offentlige liv og i de konkrete fællesskaber i civilsamfundet.

Der ligger en væsentlig almenmenneskelig værdiopgave for sociale aktører i at oprette, opretholde og udvikle anerkendelsen. Tillige ligger der en væsentlig *værdiopgave* i at håndtere de værdimæssige problemer og valg, der ligger i afgørelsen af, hvordan anerkendelse som grundforhold nærmere bestemt skal udformes. En væsentlig værdiopgave udspringer af, at vi hver især kommer med *forskellige* værdifulde bidrag. Derfor er det en væsentlig værdiopgave at kunne rumme og håndtere, ja sætte pris på, forskellighed hos mennesker i alle situationer lige fra kooperative arbejdsfællesskaber til kulturmøder. At udvise socialt ansvar – i demokratiet – er dermed at udvise og praktisere *forskelstolerant anerkendelse*.

- *Det antropologiske grundforhold indflydelse*. Den reale kendsgerning er her, at vi i alle tilværelsens sfærer øver indflydelse på hinanden. Det er også en væsentlig pointe hos Honneth. Indflydelse kan have forskellige former (hvilket vi vender uddybende tilbage til længere fremme). Indflydelse kan findes i form af *magt*, i form af *autoritet* og i form af *påvirkning* (her tænkes på påvirkningsformer som argumentationer, begrundelser og forklaringer, overtalelser, forbilledlighed, forførelse etc.).⁶

Også indflydelse er et væsentligt grundforhold. Det stiller os over for den væsentlige værdiopgave at opnå indsigt i de mulighedsbetingelser, dette grundforhold sætter for tilværelsen, samt at træffe valg om, hvordan indflydelsen skal være udformet.

Indflydelse kan have mange udformninger. En klart demokratisk udformning er, at indflydelsen er *synlig*, dvs. at det kan identificeres, at indflydelse finder sted, samt hvilken indflydelsesform der er tale om. At den er *gennemsigtig*, dvs. at det kan identificeres og udredes, hvordan indflydelsen udøves henholdsvis influerer på den, der udsættes for indflydelsen. At den er *deliberativt kontrolleret*, dvs. at medlemmer af det samfund/det fællesskab, inden for hvilket indflydelsen foregår, gennem diskuterende udveksling af interesser, holdninger, forståelser etc. selv har kontrol med, hvilke indflydelsesformer der kan anerkendes/tillades. En demokratisk *værdiudformning* er altså, at der skal være tale om *synlig, gennemsigtig*

6 Jeg benytter her den samme taksonomiske inddeling, som vi finder hos Thomsen 2005, se også Lukes 2005: Magt, autoritet og påvirkning som *forskellige* påvirkningsformer. Men jeg anvender en lidt anden terminologi (Thomsens overbegreb er *påvirkning*, hvoraf en af påvirkningsformerne er *indflydelse*). Ovenfor er det omvendt: indflydelse bruges som overbegreb og påvirkning som en betegnelse for en af indflydelsesformerne.

og *deliberativt kontrolleret indflydelse*. Til det sociale ansvar hører derfor – i demokratiet – at man udøver indflydelse, og at man udøver den på en sådan demokratisk udformet måde.

- *Det antropologiske grundforhold sam-eksistens*. Honneth og mange andre (blandt andre Taylor (1983, 1991) og Bauman (2002)) tager udgangspunkt i Hegels indsigt i, at vi bliver til menneskelige væsener i kraft af vores indlejring i de sociale og kulturhistorisk givne omgivelser. Jeg har formuleret det sådan (bl.a. i 2003, 2005), at vi som mennesker i bund og grund er *sam-eksistentielle væsener*. For det første forstået på den pragmatiske måde, at vi – om vi vil eller ej, og om vi har forstået det eller ej – indgår i arbejdsdelte og kooperative sammenhænge, så længe vi har den mindste smule tilknytning til samfundsmæssige sammenhænge. For det andet forstået på den fundamentale antropologiske måde, at vi slet ikke kunne tænke, føle eller ville noget på en menneskelig måde, hvis det ikke var, fordi vi var vokset op i og fortsat lever, udvikler og danner os i menneskelige og kulturhistorisk givne omgivelser. Disse kulturhistoriske og menneskeskabte omgivelser medformer de måder, hvorpå vi kan og vil forholde os til verden, tilværelsen, andre mennesker og os selv. Gennem viden, kunst, idéer og ideologier, får tilværelsen en almen *betydning* for os. Disse betydninger leverer et fællesmenneskeligt indhold til og grunde til det, vi tænker, føler og vil – så vi tænker, føler og vil noget på en almenmenneskelig måde. Som individer har vi imidlertid også gennem det konkrete liv, vi har levet og er i færd med at leve, gjort os hver vore unikke erfaringer med tilværelsen og dens betydninger – verdens og tilværelsens betydninger har også en egen *mening* for hver af os. Verden og livet har en fælles kulturhistorisk given betydning såvel som en egen livshistorisk mening for os hver især⁷. En egen mening med verden og tilværelsen, som vi dog kun har kunnet udvikle, fordi vi fødes ind i og i bund og grund lever på basis af en fælles tilværelse allerede fyldt med fælles betydninger.

Kort sagt: Vi er *sam-eksistentielle væsener*, fordi kulturhistorien, samfundet og fællesskabet er grundlag for vores menneskelighed. I den forstand skylder vi hinanden vores eksistens. Derfor er sam-eksistens slet og ret en menneskelig grundværdi.

Psykologiens tværvidenskabelige indplacering. Vi kan nu vende tilbage til den tværvidenskabelige side af psykologiens tilgang til socialt ansvar. Påstanden var, at først når vi tager udgangspunkt i et fælles sæt af grundbegreber om grundforhold i den menneskelige tilværelse, har vi grundlag for egentlig integrativ tværvidenskabelighed. Dette fælles og kompatible udgangspunkt er netop de antropologiske grundforhold, som er kernen i den

7 Denne skelnen mellem mening og betydning baserer sig på Freges (1975) klassiske skelnen.

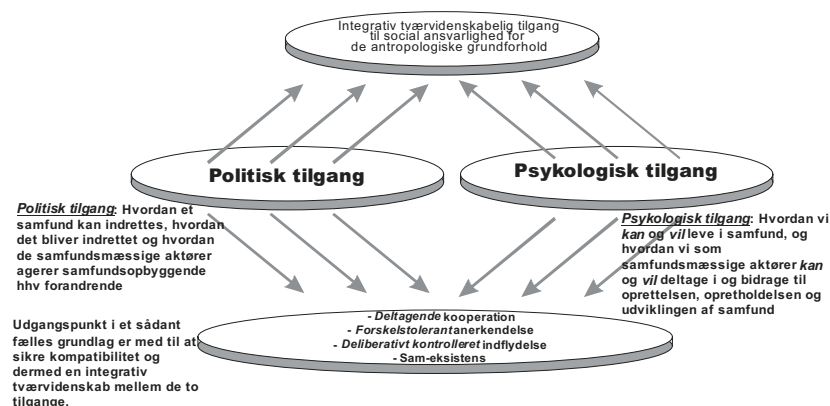
menneskelige tilværelse – såvel samfundsvidenskabeligt som psykologisk set.

Samfundsvidenskaberne genstandsmæssiggør den side af grundforholdene, der udfolder sig i de samfundsmæssige former (økonomiske, juridiske, politiske). Denne tilgang handler i almindelighed om, hvordan samfund kan indrettes, hvordan de rent faktisk bliver indrettet, og hvordan de samfundsmæssige aktører (i alle sfærer: den politiske, administrative og institutionelle sfære, civilsamfundet og arbejdslivet samt privatlivet) handler på måder, der bidrager til at oprette, opretholde og kritisk udvikle/forandre samfundet. *Psykologien* handler her, i dens samfundsvidenskabelige sammenhæng, om hvordan vi psykologisk set overhovedet er i stand til at kunne og ville leve i bestemte samfundsmæssige rammer. Hvilke samfundsmæssige rammer skaber trivsel og af hvilken art? Hvilke rammer skaber mistrivsel og skaber måske ligefrem umenneskeligt ringe tilværelsesrammer? Endvidere handler psykologien i denne tværvideenskabelige sammenhæng om, hvordan vi overhovedet psykologisk set er i stand til at kunne og ville deltage som samfundsmæssige aktører i oprettelsen, opretholdelsen og den kritiske udvikling/forandring af de samfundsmæssige tilværelsesrammer.

Det er vigtigt at holde sig det tværvideenskabelige faktum for øje, at psykologien, som det er fremgået, beskæftiger sig med den kendsgerning og det grundforhold, at gensidig anerkendelse og egen selvanerkendelse er betydningsfuld for, hvordan vi i øvrigt udvikler os, dannes og trives. Men *om* vi vil indrette de samfundsmæssige forhold således, at gensidig anerkendelse får tilstrækkeligt gode (eller endog bedst mulige) strukturelle betingelser for at udfolde sig – og *om* vi vil tage os selv sammen og hjælpe hinanden til at tage os sammen og forpligte os på anerkendelsen som vigtig og værdifuld omgangsform – ja det er *ikke* et psykologisk, men derimod et politisk og moralsk spørgsmål. Med andre ord: Psykologien kan fortælle os, at anerkendelse og selvanerkendelse spiller den og den rolle, men *om* vi vil vægte den værdi, der ligger i at fremme anerkendelsen som psykologisk fænomen, er et *politisk og moralsk valg* (se også Bertelsen 2006).

Samme tværvideenskabelige præcisering gælder de andre grundforhold og værdiopgaver. Psykologien afgør *ikke, hvordan* grundforhold som Kooperation og indflydelse værdimæssigt skal udformes, eller hvordan vi skal løse de værdiopgaver, der rejser sig i forbindelse med denne udformning. Det er politiske, moralske og retslige spørgsmål. Problemstillinger, valg og realiseringer i forbindelse hermed er ikke genstandsområde for psykologien, men for disse andre videnskaber. Derimod er det et centralt forskningsområde for psykologien i det tværvideenskabelige samarbejde teoretisk at forklare, empirisk at undersøge og anvendelsesorienteret at bidrage til udvikling og dannelse af (a) vores *evne* og *vilje* til oprettelse, opretholdelse og udvikling af grundforholdene Kooperation og anerkendelse og (b) vores *evne* og *vilje* til værdimæssigt at udforme disse grundforhold og at håndtere værdiopgaver i

forbindelse hermed. Denne tværvideenskabelige sammenhæng er illustreret i figur 1.

Figur 1. En integrativ tværvideenskabelig indsigt baserer sig på de forskellige videnskaberens kompatible genstandsmæssiggørelser af det samme fænomenområde – in casu de antropologiske grundforhold (som social ansvarlighed drejer sig om at oprette, opretholde og kritisk udvikle).

4. Et almenpsykologisk bidrag til tværvideenskabelig indsigt i socialt ansvar

Den almenpsykologiske dimension i vores evne og vilje. Som det fremgår af ovenstående: Psykologiens tværvideenskabelige bidrag til indsigten i socialt ansvar drejer sig om vores *evne* og *vilje* til at håndtere værdiopgaver i forbindelse med oprettelse, opretholdelse og kritisk udvikling af den menneskelige tilværelses grundforhold. Ved nærmere eftersyn viser det sig, at vores evne og vilje er sammensatte størrelser med flere dimensioner (hvilket jeg har argumenteret for andetsteds, jf. fx Bertelsen 2005). Faktisk kan vi også identificere disse dimensioner hos Honneth i hans analyse af anerkendelsen.

Anerkendelse er altid anerkendelse af en anden person. Det er en anerkendelse af, hvad han/hun gør, står for, hvad han/hun kan og vil, og det er en anerkendelse af, hvad han/hun tænker, føler og stræber efter som person. Anerkendelse drejer sig om den måde, som han/hun forholder sig i privatlivet, i det offentlige samfundsmæssige liv og i vores konkrete fællesskab. Man kan sige, at anerkendelsen vedrører det *perspektiv*, vedkommende anlægger på en sag (lige fra den konkrete enkeltsag til tilværelsen som sådan). I sagens natur er en persons perspektiv altid mere eller mindre forskellig fra den andens (og alle andres) perspektiv på en sag, hvilket vi indser, hvis

vi kan og vil sætte os ind i eller tage vedkommendes perspektiv. *Perspektivering* og *perspektivtagning* er derfor en central dimension i vores evne og vilje til at udvise socialt ansvar.

En forudsætning for, at vi overhovedet kan forholde os til omgivelserne, er, at omgivelserne strukturelt og qua indflydelse er med til at give os mulighedsbetingelser for at handle og forholde os. Vore mulighedsbetingelser for at handle (herunder at udvise socialt ansvar) er afhængig af, hvordan vi er placeret i hele det samfundsmæssige netværk. Dvs. afhængig af den position, vi indtager. *Position* er dermed den anden væsentlige dimension i vores evne og vilje til socialt ansvar.

For så vidt anerkendelse er et grundforhold, er det endelig også helt afgørende, at vi forholder os bevidst reflekteret både til den anerkendelse, vi som socialt ansvarlige ideelt set burde give den anden, og den anerkendelse, vi (måske mindre gennemført) reelt giver den anden. Tilsvarende er det vigtigt at udvikle bevidst reflekteret indsigt i, hvordan det står til med den anerkendelse, vi selv modtager, samt hvilke anerkendende miljøer, vi måske burde skabe omkring os for selv at få hånd i hanke med egen selvanerkendelses-tilstand. Det betyder med andre ord, at dette at kunne reflektere over anerkendelsens og selvanerkendelsens værdiudformninger og ikke mindst dens grad af forskelstolerance er af helt central betydning. *Refleksion* er derfor den tredje væsentlige dimension i vores evne og vilje, når det drejer sig om at være sociale aktører og udvise socialt ansvar.

Den almenpsykologiske model der her foreslås, undersøger netop vores evne og vilje til social ansvarlighed for de menneskelige grundforhold i tre dimensioner: (A) *Position*, (B) *perspektiv*, (C) *refleksion*. Disse tre almenpsykologiske dimensioner i vore grundforhold, deres referencer til udvalgte social- og personlighedspsykologiske teorier samt mulige operationaliseringer præsenteres i det følgende.

A: Evne og vilje til social ansvarlighed i POSITIONS-dimensionen. Dette er den første dimension i den almene model. Den sociale aktørs *position* er – tværvidenskabeligt betraget – givet og formet ved *de mulighedsbetingede tilvirkende og influerende forhold*, vedkommende har til omgivelserne.

Det sociale ansvar er – bestemt i positions-dimensionen – et ansvar for at tilvirke og øve indflydelse på grundforholdene i egen og fælles tilværelse. Det er endvidere et ansvar for at håndtere de værdiopgaver, der rejser sig i forbindelse med værdiudformningen af disse grundforhold.

Positionen betragtes som regel som noget, vi enten (a) får *tildelt*, og som vi *placeres* i, og/eller (b) som noget, vi gennem egen indsats, evne og vilje *selv aktivt indtager*. I første tilfælde antages det – af de strukturorienterede teorier – at det er de omgivende strukturer og de indflydelsesformer, der er knyttet til disse strukturer, der bestemmer vores positioner. I andet tilfælde antages det – af de aktørorienterede teorier – at det er aktøren selv, der med

egen evne og vilje har indflydelse på sin situation og position. De psykologiske teorier er tilsvarende delt op i strukturteorier og aktørteorier.

Strukturteoriene søger ud fra indflydelsen fra strukturen i det samfund og de grupper, vi befinder os i, at forklare udviklingen og dannelsen af vores evne og vilje til at handle og forholde os. På *samfundsniveau* har man fremført, at det er samfundet, der former vore handlinger og mål (Parsons, 1937), samt at samfundets indflydelse på vore handlinger og mål sker gennem socialiserende udformning af vores personlighed i en socialkarakter (Fromm, 1942; Riesmann 1989).

På gruppeniveau har man fremført, at også de grupper, vi er del af, har indflydelse på vores handleevne og hele forholdemåde. Man kan påvise, at vores præstationsevne mht. at opnå bestemte mål påvirkes (såvel positivt som negativt), hvis præstationen foregår i en gruppe (Zajonc, 1965). Man kan også påvise, at vores evne til at tænke rationelt og planlægge fornuftige handlinger kan påvirkes negativt, hvis det foregår under bestemte gruppeforhold (kaldet gruppætænkning, jf. Janis, 1971). Tillige har grupper stor indflydelse på vores selvværdsfølelse og identitetsdannelse. Ifølge social identitetsteori (Tajfel 1982, Hogg & Abram 1988) er det ved at tilhøre en gruppe, at vi opnår selvværd og identitet: Da vi er stærkt motiveret for at opnå højt selvværd og klar identitet, er vi således også stærkt motiveret til gennem vore handlinger fortsat at opretholde tilhøret til gruppen og i det hele taget at sikre gruppens eksistens. Dermed er vores handlinger og mål, uanset hvad de konkret måtte rette sig mod, altid samtidig stærkt influeret af bestræbelsen på at sikre sig en position og dermed en identitet i gruppen (med de konsekvenser det så har for vores præstationsevne og fornuft, jf. ovenfor)

En særlig slags positionsformende indflydelse, der ifølge strukturteoriene hersker mellem mennesker, er (som tidligere nævnt) *magtforhold*, *autoritetsforhold* og *påvirkningsforhold*. *Magtforhold* kan defineres på et utal af måder. En eksemplarisk simpel og ofte citeret definition er givet af Dahl (1957). Definitionen lyder, at der hersker et magtforhold mellem A og B, hvis A kan få B til at gøre noget, som B ellers ikke ville have gjort. Et *autoritetsforhold* vil jeg tilsvarende definere som dette, at A kan få B til at gøre noget, som B på trods af en samtidig personlig modvilje anerkender som legitimt og som sin pligt at gøre. Endelig vil jeg definere et *påvirkningsforhold* som dette, at A kan få B til at gøre noget, som B kommer til at indse/tilægne sig som sin egen opfattelse af, hvad der er rigtig/legitimt at gøre. Lukes (2005) har påpeget, at magtforhold kan være ganske uerkendte. Man er sig da hverken bevidst om, at man udsætter andre for magt eller selv er udsat for et magtforhold. Det kan, som blandt andet Bachrach & Baratz (1962) har påpeget, skyldes, at magtforholdet tilsløres (skjules, bortforklares etc.). Eller som Foucault (1977) har påpeget: Magtforholdene ligger i de sjældent ekspliciterede diskurser, der bestemmer de positionelle måder

at tænke, føle og stræbe på, som vi, selv når vi bliver bevidste om dem, kun vanskeligt kan ændre/udvikle.

Med disse strukturorienterede teorier får man let det indtryk, at vi som mennesker er determinerede af sociale strukturer og indflydelser, og at de positioner, i og med hvilke vi forholder os, er nogle, vi får tildelt, og som vi uden egen vilje blot indtager. Aktørteoriene ser anderledes på det. Vore positioner er for det første nogle, vi selv er med til at udpege og vælge/fravælge, og for det andet nogle, som vi selv har mulighed for kritisk og innovativt at ændre og udvikle.

Herhjemme er der i den almenpsykologisk og kritisk orienterede social- og personlighedspsykologi en lang tradition for *integrerede* struktur-aktørteorier. Det er teorier, der opererer med dialektikken mellem aktørernes egenbestemte evner og viljer til at indtage og øve indflydelse på disse positioner og de samfunds- og gruppebestemte tildelinger af og indflydelser på positionerne, fx *Engelsted* (1989), *Karpatschof* (2000), *Katzenelson* (1996), *Mammen* (1983), *Schultz* (1998). *Mørch* (1990) har påpeget, at vi ikke blot passivt indordner os i tildelte positioner, men faktisk har mulighed for aktivt at deltage i og bidrage til at forme egen og fælles tilværelse. Forudsætningen for at løfte denne opgave og at kunne blive anerkendt i en position som medbestemmende for, hvordan egen og fælles tilværelse skal udformes, er, at man har fået udviklet sin kunnen og sin vilje til formålet, altså at man er kvalificeret. *Mørch* benævner dette som kvalificeret medbestemmelse. *Dreier* (fx 1999) har med sin integrerede og kritiske struktur/aktørteori endvidere fremhævet, at vi ikke kan nøjes med at tale om, at vi blot indtager én position. Vi indtager mange forskellige komplementerende og også indbyrdes konkurrerende positioner – såvel i komplians som i konflikt med andre(s) positioner. Vi indtager som oftest en flerhed af forskellige positioner, og tilværelsen former sig dermed over tid som en livsbane hen over et kompleks af sådanne positioner.

En tilsvarende integreret teoretisk opfattelse af positioner deltager jeg selv i udvikling af i antropologisk psykologisk regi (Bertelsen 1994, 2000, 2005). En teori, der på den ene side forankres i og anskueliggøres af den art af social- og personlighedspsykologiske teoridannelser og empiriske fund som gennemgået ovenfor, og som på den anden side bidrager til, at disse teorier og fund kan indgå i en overordnet og akkumuleret psykologisk forståelse – på en kompatibeliseret tværvidenskabelig måde.

Specielt rummer denne teori en antagelse om, at det er muligt at differentiere aktørpositionen i nogle almene og universelle grundpositioner, som kan kaldes *antropologiske grundpositioner* (for argumentation og uddybning se fx Bertelsen 2000, 2005). Til at belyse dette vil jeg tage udgangspunkt i Tönnies' klassiske skelnen mellem *fællesskab* og *samfund* (Tönnies 1964, først publiceret 1887) samt Baumans (2002) diskussion heraf.

Menneskeligt fællesskab er baseret på en grundlæggende fornemmelse af samvær med og fælles tilhør til en familie, grupper eller nabolag. Umid-

delbart er der ikke noget erklæret formål med de menneskelige fællesskaber, vi lever og trives i. De hviler i sig selv, de er der bare. Menneskelige fællesskaber er lokale og konkrete. De eksisterer her og nu i en overskuelig størrelse: vore familier, vennekreds, nabolag, klubkammerater etc. De er bundet sammen af og forårsaget af vores grundlæggende stræben efter at være knyttet til andre, at høre til i en gruppe, at mærke et socialt samvær.

Anderledes er det med *samfund*. Samfund kan bredt betraget både være små som i mindre grupper af mennesker eller erhvervsvirksomheder, eller de kan være store som i stater eller overstatslige sammenslutninger. Samfund har formål. Det er sammenslutninger af mennesker, der arbejder sammen på en arbejdsdelende måde for at realisere bestemte økonomiske og politiske mål.

De samfundsmæssigt udformede tilværelsesformer er som bekendt langt mere komplekse end lokale centrerede fællesskaber. Først og fremmest er de kendetegnede ved, at der ikke er noget enkelt center, men en mangfoldighed af centre med hver sine arbejdsdelende og interessebestemte lokale grupper, foreninger og bevægelser i civilsamfundet, erhvervsvirksomheder, organisationer, institutioner etc. Selvfølgelig findes der også et politisk magtcenter, der har til opgave at koordinere hele dette virvar på en hensigtsmæssig og optimalt interagerende måde, ligesom det har til opgave at fastsætte og fordele værdier samt sikre social, politisk, økonomisk og juridisk stabilitet og pålidelighed. Men de fundamentale samfundsmæssige elementer af kulturel, ideologisk, og politisk og økonomisk art er i bund og grund *distribuerede* i et enormt netværk af centre af praktisk foretagsomhed, liv, sprudlende mangfoldighed og innovation. Hver enkelt af os er knyttet til og bevæger os dagligt ud og ind af et mindre eller større net af sådanne centre. I den forstand er den samfundsmæssigt udformede tilværelsesform for hver af os karakteriseret ved en række *decentrerede* tilhørsforhold til grupper, organisationer og institutioner defineret af den samfundsmæssige tilværelse. Hver af disse decentrerede tilhør er indrettet til og giver handlemulighed for optimerende at realisere en bestemt type af særinteresser i tilværelsen (hvad enten det nu er i privatlivet, i arbejdslivet, i civilsamfundets bevægelser og organisationer eller i det politiske regimes partier) – i arbejdsdelt kooperation med, i konkurrence med eller i konflikt med andre grupperingers og organisationers særinteresser.

Samfundets størrelse og kompleksiteten i hele dette virvar af netværk er alt sammen noget, som ganske enkelt ikke kan håndteres eller administreres af små grupper, der fungerer efter lokalitetens principper og alene baseret på fællesskab. Samfund er endvidere ikke bare neutrale eller positive overbygninger på fællesskabet. Samfundet siver ind og truer med at underminere og ødelægge fællesskabet med sine egne logikker, principper, mål og markedsorienterede-instrumentelle måder at gøre brug af medmennesker på med henblik på optimering af den samfundsmæssige produktion. Bauman (ibid.) mener, at der er grund til bekymring. Hvis de store samfundsudvik-

linger og globaliseringer truer med at opløse muligheden for at opretholde en tilværelse i egentlige lokale fællesskaber, så er hele vort dybeste grundlag for at kunne udvikles og trives på en *menneskelig* måde truet. Vi kan ikke trives i en verden, hvor vi kun eller først og fremmest forholder os samfundsmæssigt til hinanden, dvs. bruger hinanden på en instrumentel måde for at opnå dette eller hint omskiftelige mål, alt efter hvordan produktionsmønstre, forbrugsmønstre, jobmønstre, bomønstre og modeluner fluktuerer med økonomiske konjunkturer.

Vi kan da heller ikke lade være med at søge efter hhv. forsøge at oprette eller genoprette fællesskaber. Ret så indlysende er der imidlertid ingen vej tilbage for de kulturer, der allerede lever samfundsmæssige liv. Vi kan ikke vende den kulturhistoriske udvikling, demontere den samfundsmæssige organisation af den fælles tilværelse og vende tilbage til livet i små lokale og afgrænsede fællesskaber. Vi må finde måder at reetablere menneskelige fællesskaber på, i og med at vi også altid vil skulle leve på en samfundsmæssigt organiseret måde.

Problemet er, at et distribueret og decentreret samfundssystem ikke nødvendigvis er indrettet på at bevare lokale fællesskabers egne eksistensbetingelser. Omvendt er lokale fællesskaber ikke nødvendigvis i sig selv indrettet til at medvirke optimerende i den samfundsmæssige kompleksitet. Hvis en modsætning mellem lokale centrerede fællesskaber og distribuerede decentrerede samfund skal ophæves, skal der en organisering til, der kan rumme begge. Dvs. en organisering i *samfundsmæssige fællesskaber*. Det samfundsmæssige fællesskab skal kunne rumme både det centrerede fællesskab og det decentrerede samfund i sig. Det er endvidere en samfundsmæssig tilværelsesform, der skal kunne give den enkelte personlige mulighedsbetingelser for at indtage en position, hvorfra vedkommende som deltagende aktør har mulighed for på en personlig måde både at udvikle, danne og realisere en omsorg for helheden, dvs. *både* at drage omsorg for de lokale centrerede fællesskaber *og* for de decentrerede og distribuerede samfundsmæssige interessegrupper og organisationer *og* for det samfundsmæssige fællesskab. Denne position frigør den enkelte fra centrerethedens fundamentale, men også lokale og snævre konkretbundne kollektivitet, uden at løsrive sig fra eksistensgrundlaget i den menneskelige sam-eksistens. Det er også en position, der frigør sig fra decentrerethedens individualistiske uforpligtethed, men uden at løsrive sig fra den fordring og mulighed, der ligger i den enkeltes personlige deltagelse i og værdi for det samfundsmæssige fællesskab. Det er altså en særlig position, som giver mulighed for en særlig personlig deltagelse i og omsorg for helheden. En position som i nærværende model kaldes for en *individuering* position.

De tre i denne analyse udfundne *antropologiske grundpositioner* – hvorfra vi kan handle socialt ansvarligt på forskellig måde – kan kort skitseres således:

- **Den centrerede position.** Den centrerede position dannes som handlemulighed i menneskelige fællesskaber. Fællesskabets positioner – og deres mulighedsbetingede tilvirken og indflydelse – kan defineres ved handlinger, hvis mål er selve fællesskabets eksistens som fællesskab. Det er selve fællesskabets eksistens og trivsel, som alle fællesskabets medlemmer med deres handlinger er centrerede om. De centrale træk ved den centrerede positions handlinger er oprettelsen og opretholdelsen af tilknytning, socialt samvær og tilhør til gruppen. De menneskelige fællesskaber oprettes, opretholdes og udvikles af aktører, der socialt ansvarligt kan og vil indtage *centrerede positioner*.
- **Den decentrerede position.** Den decentrerede position dannes i samfund. Samfundets positioner kan defineres ved handlinger, hvis mål er strategisk optimering af mulighedsbetingelserne for egne (gruppens, organisationens) lokalt distribuerede interesser. De centrale træk ved den decentrerede position er omskiftelighed, fleksibilitet, omstillingsparathed. Det decentrerede samfund dannes af aktører, der socialt ansvarligt kan og vil indtage *decentrerede positioner*.
- **Den individuerede position.** Den individuerede position dannes – ideelt set – i samfundsmæssige fællesskaber. Det samfundsmæssige fællesskabs positioner kan defineres ved handlinger, hvis mål er den personligt dannede deliberative oprettelse af, opretholdelse af og kritiske udvikling af principper og love, der tager vare på såvel fællesskab som samfund, hver for sig og i forening. De centrale træk ved den individuerede handling er, at den er helhedsorienteret på en individualiseret måde. Det samfundsmæssige fællesskab oprettes, opretholdes og udvikles kritisk af aktører, der socialt ansvarligt kan og vil indtage en individuere position og dermed deltager på en personligt afklarende og bidragende måde.

Eksempel: differentieret analyse inden for moralpsykologi. Et enkelt eksempel på, hvad denne art af differentiering inden for positionsdimensionen kan bruges til, kunne være en analyse af den såkaldte Kohlberg/Gilligan-kontrovers inden for moralpsykologien. Ifølge Kohlberg (fx 1984) drejer udviklingen af vores moralske forståelse sig om den trinvis udvikling af, hvordan mennesker i kantiansk forstand pligtskyldigt kan og bør håndtere interpersonelle konflikter. Underforstået: Mennesker har ingen egentlige dybere sociale motiver og tilskyndelser, men er fra naturens hånd kun motiveret af hedonistiske egeninteresser, som man dermed må finde en fornuftig (kognitivt veludviklet) måde at afbalancere i forhold til hinanden. Når mennesker altså mødes, vil forholdet i udgangspunktet ikke være præget af socialitet, men af forskellige interesser og måske konflikter hidrørende fra modstridende tilskyndelser. Forudsætningen for et samfund er derfor ifølge denne tankegang, at mennesker viljesmæssigt og fornuftsmæssigt må tage sig sammen og tilsidesætte deres egocentrerede tilskyndelser

ud fra en fornuftsanalyse af, hvad der er nødvendigt at gøre for at ophæve konflikterne.

Herimod indvendte Gilligan (1982), at Kohlbergs udgangspunkt i, at vi i bund og grund er ledet af asociale hedonistiske egeninteresser, er et om ikke fuldstændig forkert så dog indskrænket menneskesyn. Vi er i bund og grund også sociale væsener, der blandt vore dybeste tilskyndelser også har tilbøjeligheden til at udvise omsorg, hjælpsomhed og altruisme. Derfor er moral – og socialt ansvar – ikke bare et spørgsmål om pligtskyldigt at *tilsidesætte* sine menneskelige (asociale) tilbøjeligheder, men tværtimod at *følge* sine (sociale) menneskelige tilbøjeligheder. Ifølge Gilligan eksisterer disse to moralformer – pligtmoral og omsorgsmoral – side om side.

Med differentieringerne i den almenpsykologiske positionsdimension kan denne Kohlberg/Gilligan-kontrovers delvist ophæves (længere fremme skal vi se, at også de to andre almenpsykologiske dimensioner, perspektivering og refleksivitet, giver deres bidrag til ophævelse af kontroversen). Ret beset er det nemlig sådan, at Gilligans overvejelser og moralforståelse knytter sig til de *centrerede* positioner, vi indtager i det sociale fællesskab, mens Kohlbergs overvejelser og moralforståelse knytter sig til de *decentrerede* positioner. For så vidt er der ingen modsætning, men derimod forskel i de moralske positioner og den art af moralske fordringer, disse hver især »ansvarer«. Ingen af dem berører imidlertid den *individuerede* position, som mennesker også evner og til tider stræber efter at indtage, nemlig en position, hvor det sociale ansvar drejer sig om at håndtere de værdiproblematikker, der rejser sig, når vi forsøger at udvikle samfundsmæssige fællesskaber. Dvs. tilværelsesformer, som ganske vist med deres kompleksitet og distribuerede mangfoldighed har frigjort sig fra det fundamentale fællesskab, men som ikke har løsrevet sig fra den menneskelige sameksistens, der i bund og grund er fællesskabernes særkende.

Centreret	Decentreret	Individeret
(<i>Socialt ansvar ad modum Gilligan</i>) Det sociale ansvar skal håndtere værdiproblematikker vedrørende omsorgsfuld opretholdelse af menneskelig sameksistens.	(<i>Socialt ansvar ad modum Kohlberg</i>) Det sociale ansvar skal håndtere værdiproblematikker vedrørende pligtskyldig afpasning af samfundsmæssigt distribuerede særinteresser.	Det sociale ansvar er en dannet håndtering af værdiproblematikker vedrørende integration af menneskelig sameksistens og samfundsmæssig distribuerede særinteresser.

Figur 2

Det er vigtigt, at vi psykologisk set er i stand til at indtage alle disse tre positioner som socialt ansvarlige aktører. Det er ligeledes vigtigt, at vi realitetsorienteret og fleksibelt kan foretage positionsskifte alt efter, om fordringen om social ansvarlighed hidrører fra (a) det umiddelbare menneskelige fæl-

lesskab, vi tilhører og tilknyttende drager omsorg for, om det hidrører fra (b) optimeringen af vore egne (hhv. gruppens, organisationens etc.) interesser, eller om det (c) hidrører fra en overordnet kymring om det samfundsmæssige fællesskabs politiske, etiske og retslige værdiproblematikker.

Operationaliseringsforventning til positionsdimensionen. Spørgsmålet er nu, hvilke *operationaliseringsforventninger* vi med rimelighed kan have til et sådant differentieret begreb om vores *positionerende* og *positionerede* socialt ansvarlige forhold til omgivelserne. Hvilke mere overordnede og hvilke mere detaljerede forskningsspørgsmål kan vi stille, som vil kunne udmønte sig i mere konkrete hypoteser og empiriske spørgsmål?

- **Operationalisering af det overordnede positionsbegreb.** Positionsbegrebet handler som sagt om de mulighedsbetingede tilvirkende og influerende omverdensforhold, vi indgår i. Det overordnede spørgsmål er derfor, hvordan socialt ansvarlig eksistens og deltagelse hænger sammen med den tilvirkende og influerende side af disse omverdensforhold. Mere præcist drejer operationaliseringen sig om empirisk at identificere, *hvordan former for socialt ansvarlig eksistens og deltagelse hænger sammen med og varierer med de forskellige grundpositioner i vore omverdensforhold.*
- **Grundforholdet: den centrerede position.** I denne grundposition handler socialt ansvar om vores kymring om den gensidige sikring af tilhør til, tilknytning til og sammenhængskraft i et *fællesskab*. Psykologien kan her undersøge, hvordan vi udvikler, uddanner og danner vores evne og vilje til at håndtere de sociale værdiproblematikker i forbindelse med grundforholdene i det menneskelige fællesskab.
- **Grundforholdet: den decentrerede position.** I denne grundposition handler socialt ansvar om vores kymring om de samfundsmæssigt distribuerede arbejds- og organisationssystemer i videste forstand samt deres interne sammenhængskraft og eksterne kooperationskraft i såvel privatsfæren, arbejdssfæren, civilsamfundets sfære som regimets sfære. Her kan psykologien undersøge, hvordan vi udvikler, uddanner og danner vores evne og vilje til at håndtere de særinteressebestemte sociale værdiproblematikker i forbindelse med grundforholdene i de samfundsmæssigt distribuerede og decentrerede netværk.
- **Grundforholdet: den individuerede position.** I denne grundposition handler socialt ansvar om vores kymring om, hvordan samfundsmæssigt distribuerede arbejds- og organisationssystemer i videste forstand samtidig kan organiseres på grundlag af fundamentalt fællesskab. Kymringen drejer sig med andre ord om det samfundsmæssige fællesskabs sammenhængskraft. Psykologien kan her undersøge, hvordan vi udvikler, uddanner og danner evne og vilje til at håndtere de sociale værdiproblematikker mht. grundforholdene i det samfundsmæssige fællesskab.
- **Flow mellem grundpositionerne.** I en fuld og hel tilværelse befinder vi os på skift og ofte sammenvævet i alle disse grundpositioner. Snart

må vi kymre os om vore handlemuligheder i det nære fællesskab, snart om vore interessebetonede virksomhed i et erhverv, en organisation, en af civilsamfundets bevægelser etc. Og snart må vi kymre os om vore handlemuligheder i forhold til helheden, det samfundsmæssige fællesskab. Her kan psykologien undersøge, hvordan vi udvikler, uddanner og danner evne og vilje til fleksibelt og realitetsorienteret at skifte mellem disse forskellige positioner alt efter skiftende fordringer herom i vore omverdensforhold.

B: Evne og vilje til social ansvarlighed i den PERSPEKTIVERENDE/PERSPEKTIVTAGENDE dimension. Dette er den anden dimension i den almene model. Den sociale aktørs *perspektiv* er – tværvideenskabeligt betragtet – givet ved de *betydnings- og meningsgivende oplevelser og hensigter*, vedkommende i og med sin eksistens og deltagelse har i forhold til omgivelserne i almindelighed og de antropologiske grundforhold i særdeleshed. Tillige er perspektivet givet ved oplevelser og hensigter i forhold til andre menneskers oplevelser og hensigter, samt de almenmenneskelige perspektiver der ligger indlejret i de samfundsmæssige og kulturelle artefaktens betydninger og meninger.

Det sociale ansvar bestemt i perspektiv-dimensionen er for det første et ansvar for de oplevelser og hensigter, man har med sine forhold til omverdenen samt et ansvar for at sætte sig ind i (hhv. tage) andre menneskers og i det hele taget kulturens og samfundets perspektiver. For det andet er det sociale ansvar et ansvar for den værdiudformende perspektivering af grundforholdene samt et ansvar for at sætte sig ind i de værdihåndteringer og værdiudformninger, der ligger i andre menneskers (og kulturens) perspektiver på tilværelsen.

Psykologisk drejer det sig her om evne og vilje til overhovedet at kunne forholde sig perspektiverende, herunder at sætte sig ind i andres perspektiver i almindelighed, og på en socialt ansvarlig værdihåndterende og værdiudformende måde i særdeleshed.

Social- og personlighedspsykologien har undersøgt, hvordan vi i det hele taget kan og vil forstå andre mennesker, og hvilke egenskaber og træk, hensigter og holdninger etc. vi tilskriver (attribuerer) dem. *Heider* (1946), der lancerede attribueringsbegrebet, skelnede mellem personattribuering (vi forklarer den andens være- og forholdemåde med vedkommendes indre træk og egenskaber) og situationsattribuering (vi forklarer den andens være- og forholdemåde med situationens indflydelse fx af gruppedynamisk, politisk, økonomisk, moralsk, juridisk, ideologisk og/eller religiøs art). Dermed dukker aktør/struktur-problematikken faktisk op igen. Struktur-orienterede attribueringsteoretikere taler ligefrem om den fundamentale attribueringsfejl. De mener, at hvad vi tænker, føler og vil helt overvejende er formet af de konkrete situationer, vi befinder os i, og at vores tænkning, følelse og vilje i

øvrigt skifter fra situation til situation. Strukturorienterede teoretikere mener derfor, at det er en fejl, at vi i så høj grad har en tendens til at forklare folks handle- og væremåde med deres personlige træk og grunde. Kort sagt: vi overvurderer personfaktorer og undervurderer situationsforhold. jf. *Jones & Nisbeth* (1972), *Weiner* (1986), *Gilbert & Malone* (1995).

Perspektivtagning er ikke nødvendigvis særlig grundigt afstemt med de betydnings- og meningsgivende oplevelser, andre rent faktisk har. En mere indsnævret form for perspektivering og perspektivtagning er stereotypisering. Stereotypi er en generaliserende perspektivering, hvor man ikke forholder sig til den anden som konkret og unik individ og personlighed, men som medlem af en gruppe. Man forholder sig til de træk og egenskaber, hvormed man definerer den gruppe, vedkommende tilhører: »han er typisk lærer«, »hun er typisk enebarn« etc.

Stereotypi har ofte været forbundet med og defineret som en rigid moralsk defekt og fordomsfuld tænkning, fx *Adorno et al*, 1950. I de sidste 30 års forskning er der dog opstået en bred konsensus om, at stereotypisering er et udtryk for en almen og normal socialkognitiv proces, hvor det af tankeøkonomiske grunde er hurtigere og i visse henseender mere effektivt at tænke i *kategorier* (dette er en bil! på kollisionskurs med fart! Undvig!) frem for at tænke i og forholde sig til konkrete detaljer (jo altså, dette er en blå Mazda med alufælge, højre sidespejl er ...). Denne tankeøkonomi går også igen i vores sociale kognition, hvor vi kategoriserer og generaliserer: »naboer«, »mænd«, »kvinder«, »liberalister«, »amerikanere«. Stereotypiserende perspektivering ser altså bort fra individuelle og personlige særpræg, jf. fx *Hamilton & Sherman* (1994), *Fiske & Taylor* (1991), *Fiske* (1998). Det er der i sig selv ikke noget forgjort i og kan som antydnet i sig selv være yderst formålstjenligt.

Men stereotypisering kan komme ind på et skråplan i form af fordomme. Fordomme kan defineres som en værdiladet form for stereotypisering, hvor man forholder sig evaluerende til en anden person ved kun at forholde sig til særligt udvalgte værdimæssige træk og egenskaber ved den gruppe, som han/hun er medlem af (han er en typisk andengenerationsindvandrer) jf. fx *Jones* (1997), *Devine et al.* (2002). Også her dukker struktur-aktør forholdet op. *Turner* (1987) har fremsat en version af social identitetsteori om, at fordomme om andre er snævert knyttet til den opfattelse, man i en given sammenhæng har af sig selv. Stereotypierne og fordommene afhænger af den situation hhv. den gruppe, man identificerer sig med. Er det fx kønsforhold, der karakteriserer en given situation, vil man forholde sig til sig selv som mand/kvinde og oplever og forholder sig til den anden som medlem af et køn. I en anden sammenhæng kan det være nationalitet eller kulturelle og religiøse værdier, der er i forgrund, og her vil man identificere – og værd-sætte – sig selv som fx »dansker« og opleve og forholde sig til den anden som »pakistaner« etc.

Den teoretiske ambition med nærværende teoretiske model og perspektivbegrebet er at danne et almenpsykologisk begreb for denne art af betydnings- og meningsgivende sider af vore omverdensforhold, og hvordan de former vores evne og vilje til at udvise socialt ansvar over for verden. Som noget særligt bidrager modellen med en antagelse om, at det er muligt at differentiere den måde, hvorpå vi indgår i perspektiverende forhold til omverdenen.

For det første er det muligt for os (og som vist ovenfor med større eller mindre grad af realisme og præcision) fra vores eget perspektiv (førstepersonperspektivet, forkortet 1pp) at sætte os ind i konkrete andre menneskers perspektiver. Vi kan perspektiverende forholde os til andenperson-perspektiver (2pp). Dvs. vi kan sætte os ind i den måde, hvorpå verden og tilværelsen har betydning og giver mening for specifikke andre mennesker, som vi konkret forholder os til.

For det andet er det – fordi vi er sam-eksistentielle væsener – muligt (ja nødvendigt) for os at indtage et fælles og almenmenneskeligt perspektiv. Det er samfundets og kulturens perspektiv, nemlig de betydninger der er indlejret eller inkarneret i den kulturelle omverden. Inkarnerede perspektiver som diskursivt fortæller os, hvordan tilværelsen kan hhv. bør og skal leves. Det er de fælles betydninger, der ligger i vores viden, idéer, ideologier, kunst, teknologi, samfundets infrastruktur, tingene omkring os, redskaberne, dagligdagens brugsting, politiske og administrative institutioner etc. etc. Alle disse kulturelle artefakter er indrettet til at blive brugt på ganske bestemte måder. Cyklen anviser i sin egen opbygning sin brugsmåde. Det gør ægteskabsinstitutioner, retsinstitutioner og uddannelsessystemer også. Så, gennem ibrugtagning (jf. Wittgenstein 1971) er kulturens artefakter med til at betyde verden for os, herunder også at give handlingsanvisninger til, hvordan vi kan eksistere og deltage som socialt ansvarlige aktører i tilværelsen. Ved at vi tager viden, kunst, ting, institutioner etc. i brug i dagligdag og højtid, formelt og uformelt, privat og i arbejde etc., indtager vi kulturens anonyme perspektiv på tilværelsen – anonymt i den forstand at artefakterne jo selvsagt ikke selv er perspektiverende aktører, men blot inkarnerer menneskelige perspektiver. Vi indtager med andre ord et tredje-personperspektiv (3pp).

For det tredje er der også dele af den omverden, vi forholder os til, som ikke selv indeholder noget perspektiv, nemlig naturtingene. Her forholder vi os til nultepersonperspektiver (0pp). Endelig kan vi for det fjerde også forholde os til os selv og vore egne perspektiveringer, dvs. vores første-personperspektiver (1pp).

Alt i alt kan man altså fra sit eget første-personperspektiv indtage fire *antropologiske grundperspektiver* (1pp-xpp):

- (**1pp-0pp**). At forholde sig betydnings-/meningsmæssigt oplevende og hensigtsfuldt til det, som ikke selv har noget perspektiv – dvs. naturen som sådan.

- (**1pp-1pp**). At forholde sig betydnings-/meningsmæssigt oplevende og hensigtsfuldt til sig selv.
- (**1pp-2pp**). At forholde sig betydnings-/meningsmæssigt oplevende og hensigtsfuldt til andre mennesker og deres perspektiver.
- (**1pp-3pp**). At forholde sig til de inkarnerede perspektiverende betydninger, der ligger i de menneskeskabte omgivelser: den menneskeformede natur, kulturens artefakter i videste forstand.

Eksempel: differentieret analyse inden for moralpsykologi. Som vi så ovenfor, har moralpsykologien og følgelig psykologien vedrørende socialt ansvar været præget af Kohlberg/Gilligan-kontroversen, og vi så, hvordan et bidrag til at ophæve denne kunne komme fra den differentierede begrebsdannelse i positionsdimensionen. I lyset af perspektivdimensionen kan vi nu føje yderligere til ophævelse af denne kontrovers. De forskellige moralformer og hertil knyttede sociale ansvarsformer er et spørgsmål om de forskelligartede perpektiverings- og perspektivtagningsforhold, vi kan og vil indgå i. Vi kan indgå i forhold til konkrete andre mennesker og forholde os til og forme vore moralske værdier og sociale ansvarlighed konkret i forhold til deres perspektiver (1pp-2pp). Eller vi kan indgå i forhold til vores samfunds- og kulturs problemstillinger som sådan og forholde os hertil med mere almene og abstrakte principper (1pp-3pp), etc.

1pp-0pp	1pp-1pp	1pp-2pp	1pp-3pp
Socialt ansvar er at drage omsorg for det, som ikke selv har noget perspektiv.	Socialt ansvar er at drage omsorg for sin egen dannelse.	(Ad modum Gilligan) Socialt ansvar er at sætte sig ind i og drage omsorg for den anden(s) perspektiv.	(Ad modum Kohlberg) Socialt ansvar er at forholde sig i overensstemmelse med almene og fornuftige principper.

Figur 3

Operationaliseringsforventninger vedrørende perspektivdimensionen. Også her rejser sig spørgsmålet om, hvilke *operationaliseringsforventninger* vi med rimelighed kan have til dette differentierede begreb om de perspektiverende og perspektivtagende socialt ansvarlige forhold, vi indgår i. Hvilke forventninger kan vi med rimelighed have til de overordnede forskningsspørgsmål, der kan lede til mere konkrete hypoteser og empiriske undersøgelser?

- **Operationalisering af det overordnede perspektivbegreb.** Det overordnede operationaliserende spørgsmål er, hvordan socialt ansvarlig eksistens og deltagelse hænger sammen med den oplevelsesmæssige og hensigts-

mæssige side af de omverdensforhold, man indgår i. Mere præcist drejer operationaliseringen sig om, hvilke muligheder vi har for at identificere, *hvordan forskellige former for socialt ansvarlig eksistens og deltagelse hænger sammen og varierer med forskellige grundperspektiver.*

- **Grundforholdet: 1pp-0pp.** I dette grundperspektiv handler socialt ansvar om vores kymring for det, der ikke selv har noget perspektiv. Det er en kymring for naturbevarelse, for økologien, for dyrevelfærd etc. Psykologien kan her undersøge, hvordan vi udvikler, uddanner og danner vores evne og vilje til at håndtere de sociale værdiproblematikker i forhold til de dele af verden, der ikke selv har noget perspektiv. En evne og vilje til at forholde os ansvarligt også der, hvor vi ikke kan benytte os af perspektivtagning, men ikke desto mindre har socialt ansvar for de perspektiver, vi anlægger.
- **Grundforholdet: 1pp-1pp.** I dette grundperspektiv handler socialt ansvar om vores kymring om vores egen væren, vores egen udvikling, uddannelse og dannelse. Psykologien kan her undersøge, hvordan vi udvikler, uddanner og danner evne og vilje til at håndtere værdiproblematikker mht. eget perspektiv.
- **Grundforholdet: 1pp-2pp.** I dette grundforhold drejer socialt ansvar sig om vores kymring om konkrete andre mennesker. Det drejer sig om at sætte sig ind i deres oplevelsesmåder og hensigter. Det drejer sig om at afstemme egne perspektiver med konkrete andre menneskers perspektiver. Det drejer sig om på både omsorgsfuldt støttende måde og konfronterende og kritisk måde at forholde sig til udvikling, uddannelse og dannelse af deres perspektiver og deres perspektivtagninger. Psykologien kan her undersøge, hvordan vi udvikler, uddanner og danner evne og vilje til at håndtere de sociale værdiproblematikker i perspektivering og perspektivtagningen i forhold til konkrete andre mennesker.
- **Grundforholdet: 1pp-3pp.** I dette grundperspektiv drejer socialt ansvar sig om vores kymring for de menneskelige betydninger og meninger, der i det hele taget muliggøres (eller bliver forhindret af, eller endnu ikke er muliggjort) i vores samfund og kultur. Psykologien kan her undersøge, hvordan vi udvikler, uddanner og danner evne og vilje til at håndtere de sociale værdiproblematikker i perspektivering af og perspektivtagningen i forhold til de inkarnerede menneskelige betydnings- og meningsfyldte hensigter i samfundet, kulturen og de kulturelle artefakter (ting, idéer, diskurser etc.) i videste forstand.
- **Flow mellem grundperspektiverne.** Igen fordrer og muliggør en fuld og hel tilværelse, at vi fleksibelt og alt efter skiftende fordringer kan indtage snart det ene og snart det andet perspektiv. Snart må vi forholde os omsorgsfuldt/konfronterende til et bestemt andet menneske, snart til de inkarnerede værdier i de diskurser og ideologier, der indbefattes i en konkret tilværelsesorganiserende politisk problemstilling etc. etc. Psykologien kan undersøge, hvordan vi udvikler, uddanner og danner evne og

vilje til fleksibelt og realitetsorienteret at skifte perspektiv og perspektivtagning alt efter de reale fordringer, vi møder i skiftende situationer.

C: Evne og vilje til social ansvarlighed i REFLEKSIVITETS-dimensionen.

Dette er den tredje dimension i den almene model. Den sociale aktørs *refleksivitet* er – tværvideenskabeligt betragtet – givet og formet ved *de evaluering og regulerende forhold*, man i og med sin eksistens og deltagelse har til sine forhold til omgivelserne i almindelighed og de antropologiske grundforhold i særdeleshed.

Det sociale ansvar bestemt i refleksivitets-dimensionen er – tværvideenskabeligt betragtet – for det første et ansvar for evaluering og regulering af egne forhold til omgivelserne, herunder det grundlæggende antropologiske islæt af Kooperation, anerkendelse, indflydelse og sameksistens i egne forhold. For det andet er det sociale ansvar et ansvar for evaluering og regulering af egne værdiudformninger af de forhold og grundforhold, man har til omgivelserne. *Psykologisk* drejer refleksivitet sig om, hvordan man overhovedet med sin tænkning, følelse og stræben kan og vil forholde sig evaluering og regulerende til sin egen måde at handle, være og forholde sig på.

Også her har der været udført en del forskning i social- og personlighedspsykologisk regi. Forskning der kan berige og bidrage til empirisk forankring af begrebet om den refleksive dimension i vores omverdensforhold i almindelighed og vores sociale ansvarlighed i særdeleshed. Ifølge *Snyder (1987)* kan man skelne mellem folk, der i høj grad eller i lav grad »overvåger« sig selv (engelsk: high/low self-monitoring). Dem, der faktisk er gode »overvågere«, er gode til at forstå sociale situationer, og hvad der foregår mellem folk. De er gode til at læse andres nonverbale adfærd, deres kropssprog og følelsesmæssige udtryk, og de er tilsvarende gode til at give passende udtryk for sig selv og tilpasse deres forholdemåde og handlinger til de situationer, de er i. De indretter sig. Ikke nødvendigvis på en overfladisk/falsk kamæleonagtig måde, men mere på en socialt indstillet måde, der tager bevidst og betænksomt hensyn til de mennesker, de er sammen med. Folk, der er mindre gode eller ligefrem dårlige til at »overvåge« sig selv, er meget mindre opmærksomme på deres omgivelser. De er ikke gode til eller går ikke op i at tilpasse sig til de situationer, de er i, og de er meget lidt fleksible. De er »sig selv« og »den samme« i enhver situation.

Duval og Wicklund (1972) mener, at de grunde, vi har til, at vi forholder os og handler, som vi gør, udspringer af vores stræben/vilje til at være og handle i overensstemmelse med vores personlige værdier. Vi er stærkt motiveret til hele tiden at foretage sammenligninger mellem, hvordan vi faktisk er (*det reale selv*) og standarder for, hvordan vi bør være (*det ideale selv*).

Higgins (1987) er inde på noget af det samme med påpegningen af, at vi med fordel kan forsøge at være opmærksomme på, om der opstår en uover-

ensstemmelse mellem den, man mener, man rent faktisk *er* (det reale selv) og så hhv. den, man gerne vil nå frem til at *blive* (det ideale selv), og den man mener, man *bør* være (det moralske selv).

Refleksivitetsdimensionen vedrører som sagt de evaluerende og regulerende sider af vores omverdensforhold. Med dette begreb om sociale aktørers refleksivitet er det nærværende almenpsykologiske models teoretiske ambition at danne et overordnet almenpsykologisk begreb, der kan indeholde ovenfor skitserede genstandsområder. Genstandsområder som social- og personlighedspsykologien blandt andet har undersøgt via detail-fænomener såsom selvovervågning samt evaluering/regulering mht. idealselv og realselv. I denne almene model, som jeg her og andre steder har under udvikling (jf. Bertelsen 2000, 2005), har jeg differentieret refleksiviteten i tre grundformer:

- **Førsteordens-refleksivitet – at være tavst og implicit pragmatisk rettet mod/af noget.** På førsteordensniveauet er man ganske ureflekteret opslugt af gøremål. Gøremålene er præget af *habitus* (Bourdieu, 1996) på en *implicit* og rutineret måde. Implicit, fordi de pragmatiske handlinger og forholdemåder ikke gøres til genstand for nærmere refleksion over, hvorfor og hvordan målene realiseres. De overordnede principper i og bag ens umiddelbare forholdemåder er indlejret i selve aktiviteternes udformning som en *tavs viden* (Polanyi, 1978). Man hengiver sig så at sige i/til sine omverdensforhold.
- **Andenordens-refleksivitet – at være eksplicit pragmatisk rettet mod/af et stykke tilværelse.** På andenordensniveauet *reflekterer* man pragmatisk over realiseringen af sin egen deltagelse i bestemte situationer. Andenordensrefleksion er rettet mod/af organiseringen af de faktiske konkrete og lokale situationer og tilværelsesudsnit efter *ekspliciterede operative pragmatiske principper*. De etiske, politiske, retslige, æstetiske og/eller eksistentielle principper, som tillige på den ene eller anden måde og på godt og ondt *også* kendetegner éns deltagelse i fællesskab, samfund og i ens eget tilværelsesprojekt, er derimod *implicitte* på andenordensniveauet. Dvs. ureflekterede og tavst/habituelte til stede.
- **Tredjeordens-refleksivitet – at være eksplicit etisk, politisk og juridisk rettet mod/af tilværelsen som et hele.** Først på tredjeordensniveauet forholder man sig *eksplicit* reflekterende til, hvilke etiske, politiske, retslige, æstetiske og/eller eksistentielle principper man mener egen og fælles tilværelse bør organiseres efter, for at fællesskab og samfund kan ophæves til et samfundsmæssigt fællesskab. Endvidere reflekterer man over, efter hvilke sådanne overordnede principper man selv skal deltage med bidrag til oprettelsen, opretholdelsen eller den kritiske ændring af egen tilværelse og det samfundsmæssige fællesskab.

Eksempel: differentieret analyse inden for moralpsykologi. Vender vi tilbage til Kohlberg/Gilligan-kontroversen ser vi, at refleksivitetsdimensionen og dens differentierede begreber giver et tredje bidrag til ophævelse. Gilligan begrundet vores medmenneskelige moral i, at vore umiddelbare menneskelige tilbøjeligheder faktisk er sociale. Hun finder altså moralens og dermed det sociale ansvars grundlag i vores umiddelbare hengivelse til vore sociale omgivelser. Kohlberg begrundet derimod vores moral i dette, at vi med vores fornuft må afpasse vores samfundsmæssige interesser og handlinger i forhold til hinanden, hvilket netop fordrer en 2.ordensrefleksion. Ingen af dem har imidlertid øje for de værdiproblematikker, vi også må være i stand til at håndtere. Værdiproblematikker som vi hverken kan håndtere ved simpel hengivelse eller ved at optimere og afpasse vore særinteresser; men som vi kun kan løse ved eksplicit og deliberativt at kymre os om overordnede politiske, etiske og retslige principper gældende for et samfundsmæssigt fællesskab.

1. orden	2. orden	3. orden
(Ad modum Gilligan) Det sociale ansvar vedrører den umiddelbare omsorgsfulde hengivelse til omverdenen.	(Ad modum Kohlberg) Det sociale ansvar vedrører eksplicit den samtidige optimering af egne særinteresser og instrumentelt begrundet afpasning med andre(s) særinteresser.	Det sociale ansvar vedrører eksplicit og deliberativt værdiproblematikker af politisk, etisk og retslig art.

Figur 4

Operationaliseringsforventninger til refleksivitetsdimensionen. Ligesom det gælder for de to andre dimensioner (position og perspektiv) gælder det også for refleksivitetsdimensionen, at man kan spørge, hvilke *operationaliseringsforventninger* vi med rimelighed kan have til et sådant differentieret begreb om vores *reflekterende* socialt ansvarlige forhold til omgivelserne. Hvilke mere overordnede og hvilke mere detaljerede forskningsspørgsmål kan vi stille, der vil kunne udmønte sig i mere konkrete hypoteser og empiriske spørgsmål?

- **Operationalisering af det overordnede refleksivitetsbegreb.** Det overordnede spørgsmål er, hvordan socialt ansvarlig eksistens og deltagelse hænger sammen med det evaluerende og regulerende omverdensforhold, man indgår i. Mere præcist drejer operationaliseringen sig om, hvilke muligheder vi har for empirisk at identificere, *hvordan former for socialt ansvarlig eksistens og deltagelse hænger sammen med og varierer med de forskellige grundrefleksiviteter.*

- **Grundforholdet: 1. ordensrefleksivitet.** I denne grundrefleksivitet handler socialt ansvar om vores kymring om den umiddelbare hengiven sig til sine gøremål og omverdensforhold. Her kan psykologien undersøge, hvordan vi udvikler, uddanner og danner vores evne og vilje til at håndtere de sociale værdiproblematikker i og med oprettelsen, opretholdelsen og udviklingen af umiddelbart hengivende, habituelle og tavst vidende omverdensforhold.
- **Grundforholdet: 2. ordensrefleksivitet.** I denne grundrefleksivitet handler socialt ansvar om vores kymring om den funktionelt optimale realisering af egne og egen gruppes eller organisations interesser samt tilrettelæggelse af pragmatiske (kooperative, konkurrerende eller konfliktuerende) omverdensforhold. Her kan psykologien undersøge, hvordan vi udvikler, uddanner og danner vores evne og vilje til at håndtere de sociale værdiproblematikker i de pragmatisk operationelle omverdensforhold.
- **Grundforholdet: 3. ordensrefleksivitet.** I denne grundrefleksivitet handler socialt ansvar om vores kymring om den værdiorienterede udformning af den måde, som vi helt overordnet tilrettelægger vores tilværelsesrammer på og dermed vores mulighedsbetingelser for at leve, udfolde os og arbejde under menneskelige former og vilkår. Her kan psykologien undersøge, hvordan vi udvikler, uddanner og danner vores evne og vilje til at håndtere de sociale grundværdier i de deliberativt politisk og moralsk/retsligt ekspliciterede omverdensforhold.
- **Flow mellem grundrefleksiviteterne.** Også her stilles vi i en fuld og hel tilværelse over for skiftende refleksivitetsopgaver. Snart drejer det sig om dette at mestre den umiddelbare og tavse hengivelse i det, man er i færd med; snart drejer det sig om pragmatisk og interessebetonet optimering af egen (gruppens, organisationens) muligheder for at nå egne lokale mål; snart drejer det sig om at eksplicitere og diskutere de overordnede politiske, moralske og retslige værdiproblematikker i forbindelse med de tilværelsesformer, vi lever i, og i forbindelse med de individuelle og lokale interessebetonede mål, vi sætter os og søger at realisere. Psykologien kan undersøge, hvordan vi fleksibelt kan og vil følge og skifte mellem de forskellige fordringer til vores refleksion.

Et par analyseeksempler der gør brug af intersection mellem dimensionerne. De tre dimensioner, positions-, perspektiv-, og refleksivitetsdimensionen kan, som vist ovenfor, bruges til teoretisk at analysere og empirisk at undersøge forskellige sider af komplekse og sammensatte social- og personlighedspsykologiske fænomener og antagelser med relevans for en psykologi om socialt ansvar. Lad os se nærmere på to eksempler på en sådan teoretisk analyse af fænomener med relevans for det tværvideenskabelige forhold mellem psykologi og politisk videnskab.

Brown (2004) skelner i forlængelse af forskningstraditionen omkring »den autoritære personlighed« (jf. Adorno et al., 1950), mellem to person-

lighedstyper: *Den autoritære personlighed*, som kan karakteriseres ved, at vedkommende umiddelbart ændrer sin indstilling og holdning, hvis en autoritetsperson eller et forbillede (ideologisk leder, guru) fortæller ham/hende, at det er det rigtige at gøre. Her er der ikke tale om særlig høj grad af politisk eller moralsk refleksivitet i betydningen af, at vedkommende selv finder frem til eller af egen evne og vilje står inde for sine (fornye)de forhold til omgivelserne. Man kan vel her dårligt tale om, at en sådan person udviser socialt ansvar. *Den ikkeautoritære personlighed* kan også sagtens ændre sin indstilling og holdning som følge af, at andre har påvirket ham eller hende. Men det vil ske på en anden måde. Det vil ske ved, at han/hun afvejer sine opfattelser af tingene i forhold til sine basale værdier og derved opdager, at han/hun faktisk, stadig tro over for disse grundværdier, kan opfatte tingene på en anden måde, end han/hun først gjorde.

Set i lyset af nærværende model kan vi identificere alle tre almenpsykologiske dimensioner implicit i Browns forståelse af personlighedstyper. For det første kan vi ret beset ikke forstå denne skelnen mellem de to personlighedstyper uden at forstå, at de befinder sig i *positioner*: Begge de to personlighedstyper indgår i sociale forhold, hvor de udsættes for former for indflydelse (magt, påvirkning), som på forskellig måde er med til at fastsætte deres sociale handlerum. Og omvendt: Den personlige position, de qua deres personlige udformning af deres evne og vilje er i stand til og har valgt at indtage, medbestemmer, hvordan indflydelsen fra autoritetspersoner (ideologer, guruer, forbilleder) gør sig gældende.

For det andet må vi forstå den værdiudformede og værdiformende måde, hvorpå en indflydelse har betydning og giver mening for en person. Dvs., vi må se på, (a) hvordan vedkommende *perspektiverer* den indflydelse, han/hun udsættes for, og (b) hvordan han/hun sætter sig ind i perspektivet i den indflydelse, han/hun udsættes for.

For det tredje skal forskellen i den måde, de to personligheder forholder sig til denne indflydelse på (autoritært, ikkeautoritært), forstås ved den måde, hvorpå de *reflekterer*. Den første type reflekterer ikke egentligt over indflydelsen eller over, hvad man kan, bør og skal gøre mht. til sin politiske opfattelse. Dvs. vedkommende bevæger sig ikke på et 3. ordens refleksivt niveau. Det gør derimod den anden, den ikkeautoritære, der søger at eksplicite værdierne i indflydelsen og søger at eksplicite, hvad han/hun kan, bør og skal gøre i forhold til sine grundværdier.

Først når vi inddrager alle tre almenpsykologiske dimensioner, kan vi se nærmere på den art af social ansvarlighed, der udfolder sig hos hhv. den autoritære og ikkeautoritære personlighedstyper.

Et andet eksempel: I den del af den politiske psykologi, der beskæftiger sig med folks politiske holdning og adfærd mm., er det en almindelig opfattelse, at det er den politiske selvforståelse, der ligger til grund for den måde, hvorpå folk opfatter politiske forhold, og hvorpå de handler politisk. Den politiske selvforståelse henter på sin side sit indhold fra politiske betegnel-

ser (på engelsk: labeling). Altså: indholdet i politisk identitet og selvforståelse er politiske selvbetegnelser såsom »jeg er *liberal*«, »jeg er *konservativ*« eller »jeg er *socialdemokrat*«. Men hvordan dannes denne politiske identitet – og, kan vi tilføje, den politiske værdiudformning af social ansvarlighed?

Ifølge Conover & Feldman (2004) dannes den politiske identitet sjældent ud fra folks eksakte og detaljerede kendskab til, hvad disse politiske labels dækker over. De fleste har ikke noget særligt indgående kendskab til partiernes politiske ideologier, programmer, eller hvordan de parlamentariske konstellationer udformer deres realpolitik. I konkrete sager kan de fleste knap nok præcisere, hvad der fx ville være den 'liberale', og hvad der ville være den 'konservative' politik.

Derimod ser det ud til, at de fleste (meget lig hvad den sociale identitetsteori ville sige) henter deres politiske identitet og forståelse af den politiske betegnelse af sig selv fra deres positivt følelsesmæssige identifikationer. Identifikationer med bestemte stereotypiske politisk-symbolske grupperinger og identifikationer med de problemstillinger, disse grupper typisk er optaget af. Fx dækker den identitetsdannende betegnelse »venstreorienteret« ofte over en identifikation med grupperinger som radikale studenter, kvindersforkæmpere, radikale miljøforkæmpere etc.

På den baggrund fremstiller Conover & Feldman følgende model: Forskellige politiske problemstillinger og politisk-symbolske grupperinger → giver indhold til politiske betegnelser (»liberal« eller »konservativ«) → sådanne politiske betegnelser og deres indhold især mht. grupperinger vurderes positivt eller negativt → fører til politisk identitet/selvforståelse (betydnings- og meningsgivet ved betegnelsen) → bestemt slags politisk opfattelse, holdning og handling. Eller ganske kort: Social identitet og gruppetilhør → politisk holdning/handling.

På baggrund af den almenpsykologiske model, der er fremstillet her i artiklen, kan vi også genfinde alle tre dimensioner implicit hos Conover & Feldman. I *positionsdimensionen* omhandler denne form for politisk identitetsdannelse det gruppebestemte selvværd og det handlerum, det afstedkommer. I *perspektivdimensionen* drejer det sig om det betydningsdannende og meningsdannende perspektiv, man har på forskellige sider af omverdenen og de perspektivtagninger, man foretager sig (sætter sig ind i andres og grupperingers perspektiver på verden). I *refleksivitetsdimensionen* drejer det sig om, hvordan man evaluerer de forskellige problemstillinger og grupperinger mht. regulering af sin egen politiske identitet og heraf følgende politiske opfattelse, holdning og handling. Kort sagt: Vores politiske identitet og hermed sammenhængende værdiudformning af social ansvarlighed kan teoretisk forklares og empirisk undersøges som kombination af vores position, vores perspektivering og perspektivtagning samt vores refleksivitet.

Igen ser vi sammenhængen mellem den almenpsykologiske model og konkrete teoretiske modeller og empiriske resultater: På den ene side leverer de elementære modeller og fund det stof, der dels *forankrer* vores almene

indsigt i realiteten og dels *vitaliserer* den almene indsigt ved, at den gøres operationaliserbar, konkret vedkommende og anvendelsesorienteret. På den anden side vil indlejringen af sådanne konkrete modeller og fund i en mere almen og overordnet teori dels øge muligheden for egentlig integrativ vidensakkumulation internt i psykologien og dels være med til at kompatibilisere disse modeller og fund med henblik på psykologiens tværvidenskabelige bidrag til en mere omfattende indsigt end den, der blot hidrører fra psykologien.

5. Afslutning – »Hvordan handler jeg socialt ansvarlig«

Og nu er det tid til at samle trådene. Socialt ansvar er blevet bestemt som et ansvar for oprettelsen, opretholdelsen samt den kritiske udvikling og værdiudformning af såvel de konkrete daglige forhold som de antropologiske grundforhold, der udgør vores fælles tilværelse. Dette sociale ansvar er i løbet af artiklen blevet analyseret teoretisk med henblik dels på en uddybet indsigt i fænomenet og dels med henblik på analytisk afprøvning af hhv. fortsat udvikling af en almenpsykologisk model. En psykologisk model der prætenderer at kunne give et tværvidenskabeligt bidrag til vores forståelse af sociale og samfundsmæssige fænomener – in casu social ansvarlighed – med affinitet til samfundsvidenskaberne i almindelighed og her politisk videnskab i særdeleshed. Denne almene model er skitseret i oversigten i figur 5.

Modellen giver et bud på, hvordan vi kan opnå en tværvidenskabeligt kompatibiliseret tilgang til socialt ansvar, altså en tilgang som ikke bare er interessant for psykologer, men også prætenderer at have en vis tværvidenskabelig interesse.

Det, der ifølge denne model skal være med til at sikre ikke bare det almenpsykologiske, men også det tværvidenskabelige potentiale, er, at socialt ansvar bestemmes som ansvar for de almenmenneskelige eller antropologiske grundforhold: *kooperation, anerkendelse, indflydelse* og *sam-eksistens*. Se hertil øverste vandrette række i figur 5, hvor de fire grundforhold er indsat sammen med angivelse af deres demokratiske værdiformer. Det tværvidenskabelige og kompatibiliserende potentiale kommer sig af, at sådanne antropologiske grundforhold kan genstandsmæssiggøres af såvel psykologien som andre samfundsvidenskaber.

Det, der ifølge modellen er med til at sikre, at der er tale om et *almenpsykologisk* bidrag til indsigten i social ansvarlighed, er, (a) at det er vores *evne* og vores *vilje* til at udvise social ansvarlighed, der undersøges, samt (b) at vores evne og vilje til social ansvarlighed undersøges i tre overordnede eller almene psykologiske dimensioner: *position, perspektiv* og *refleksivitet*. Se hertil de venstre kolonner i figur 5, hvor vi yderst har de tre overordnede dimensioner, dernæst de almene definitioner på disse dimensioner, og ende-

Social ansvarlighed almenspsykologisk set		Antropologiske grundforhold				
		Kooperation – deltagende, bidragende.	Anerkendelse – forskelstolerant.	Indflydelse – synlig, gennem- sigtig, deliberativ	Sam-eksistens	
Position	<p>Almen definition: Éns position er givet og formet ved de <i>mulighedsbetingede tilvirkende og influerende forhold</i>, man i og med sin eksistens og deltagelse har til sine omgivelser.</p> <p>Psykologiens genstandsmæssiggørelse: Evne og vilje til at positionere sin eksistens og deltagelse.</p>	<p>Indiverueret Det samfundsmæssige fællesskab.</p> <p>Decentreret Samfund.</p> <p>Centreret Fællesskab.</p>	<p>Socialt ansvar i positionsdimensionen</p> <p>At udvise socialt ansvar er at udvikle, uddanne og danne sin evne og vilje til at tage vare på den menneskelige tilværelses grundforhold og deres værdiudformning gennem <i>handling og indflydelse på disse forhold</i>.</p> <p>Operationalisering: Hvordan varierer evne og vilje til at håndtere værdiproblematikker med de forskellige grundpositioner? På grundlag af svar herpå kan opstilles teoretisk model til forklaring af sammenhænge mellem position og socialt ansvarlig eksistens/deltagelse.</p> <p>Anvendelsesorienteret: At kunne medvirke til at udvikle, uddanne, danne og behandle menneskers evne og vilje til at indtage sociale positioner.</p>			
	Perspektiv	<p>Almen definition: Éns perspektiv er givet ved de <i>betydnings- og meningsgivende oplevelsesmæssige og hensigtsmæssige forhold</i>, man i og med sin eksistens og deltagelse har til sine omgivelser.</p> <p>Psykologiens genstandsmæssiggørelse: Evne og vilje til perspektiverende at udforme sin eksistens og deltagelse.</p>	<p>1pp-3pp Betydninger og meninger i artefakternes inkarnerede perspektiver.</p> <p>1pp-2pp Betydning og mening i den andens perspektiv.</p> <p>1pp-1pp Betydning og mening i eget perspektiv.</p> <p>1pp-0pp Betydning og mening i det ikke selv har noget perspektiv.</p>	<p>Socialt ansvar i perspektivdimensionen</p> <p>At udvise socialt ansvar er at udvikle, uddanne og danne sin evne og vilje til at tage vare på den menneskelige tilværelses grundforhold og deres værdiudformning gennem <i>at give betydning og mening til disse forhold, hhv. at sætte sig ind i den andens betydning og mening med disse forhold</i>.</p> <p>Operationalisering: Hvordan varierer evne og vilje til at håndtere værdiproblematikker med de forskellige grundperspektiver? På grundlag af svar herpå kan opstilles teoretisk model til forklaring af sammenhænge mellem perspektiv og socialt ansvarlig eksistens/deltagelse.</p> <p>Anvendelsesorienteret: At kunne medvirke til at udvikle, uddanne, danne og behandle menneskers evne til at indtage sociale perspektiver.</p>		
		Refleksivitet	<p>Almen definition: Éns refleksivitet er givet ved de <i>evaluerende og regulerende forhold</i>, man i og med sin eksistens og deltagelse har til sine omgivelser.</p> <p>Psykologiens genstandsmæssiggørelse: Evne og vilje til refleksivt at forme sin eksistens og deltagelse.</p>	<p>3. orden <i>Ekspliterede</i> politiske, etiske og retslige værdier.</p> <p>2. orden <i>Implicitte</i> politiske, etiske og retslige værdier.</p> <p>1. orden <i>Tvist levede</i> sociale forhold.</p>	<p>Socialt ansvar i refleksivitetsdimensionen</p> <p>At udvise socialt ansvar er at udvikle, uddanne og danne sin evne og vilje til at tage vare på den menneskelige tilværelses grundforhold og deres værdiudformning gennem <i>evaluering og regulering af disse forhold</i>.</p> <p>Operationalisering: Hvordan varierer evne og vilje til at håndtere værdiproblematikker med de forskellige grundrefleksiviteter? På grundlag af svar herpå kan opstilles teoretisk model til forklaring af sammenhænge mellem refleksivitet og socialt ansvarlig eksistens/deltagelse.</p> <p>Anvendelsesorienteret: At kunne medvirke til at udvikle, uddanne, danne og behandle menneskers evne til at reflektere socialt.</p>	

Figur 5. En tværvideenskabeligt orienteret teoretisk analysemodel – i dette tilfælde med socialt ansvar som genstand.

lig differentieringerne af disse dimensioner i hhv. tre grundpositioner, fire grundperspektiver og tre grundrefleksiviteter.

Om socialt ansvar siger modellen, at det er et mangesidet fænomen, og at man som socialt ansvarlig aktør i den fælles tilværelse forholdsvis fritflydende (med et frit flow) *kan* og *bør* virke i mange dimensioner og retninger. Til spørgsmålet »hvordan handler jeg socialt ansvarlig« kan man ifølge den her fremsatte model svare:

- At man bestræber sig på at forstå, at den menneskelige tilværelse – også ens egen – baserer sig på omverdensforhold på forskellige niveauer. Lige fra konkrete personlige forhold der er etableret i kraft af ens egen livshistorie, over forhold, der gælder for den kultur, man lever i, og som er kulturhistorisk frembragt, og til universelle antropologiske grundforhold.
- At man indtager handlingspositioner, hvorfra man kan øve indflydelse på disse forhold og deres værdiudformning.
- At man giver værdiudformende almen betydning og personlig mening til disse forhold og deres værdiudformninger, samt perspektivtagende sætter sig ind i andre menneskers og hele kulturens perspektiv på disse forhold.
- At man indgår i en reflekterende evaluering og regulering af de menneskelige tilværelsesdannende forhold og deres værdiudformning.

LITTERATUR

- ADORNO, T.W., FRENKEL-BRUNSWIK, E., LEVINSON, D.J. & SANFORD, R.N. (1950): *The authoritarian personality*. New York: Harper & Row.
- BACHRACH, P & BARATZ, M.S. (1962): The two faces of power. *American Political Science Review*, 56, 941-952.
- BAUMAN, Z. (2002): *Fællesskaber*. København, Hans Reitzel.
- BERTELSEN, P. (1994): *Tilværelsesprojektet. Det menneskeliges niveauer belyst i den terapeutiske proces*. København: Dansk psykologisk Forlag.
- BERTELSEN, P. (1999): Introduktion: Den enorme båndbredde i den tværvideenskabelige kompatibiliseringsopgave. *Bulletin fra forum for antropologisk psykologi. Særudgave nr. 1*. 6-16).
- BERTELSEN, P. (2000): *Antropologisk psykologi. En almenpsykologisk opfattelse af den frie vilje, bevidstheden og selvet*. København: Frydenlund.
- BERTELSEN, P. (2003): Ondskaben og psykologien. Ondskab som intention. *Psyke & Logos* 24 (1), 299-333).
- BERTELSEN, P. (2005): Dannelse i fællesskaber og dannelse af fællesskaber. *Psyke & Logos*, 26 (2) 314-346.
- BERTELSEN, P. (2006): Demokrati og demokratisering – psykologisk set. Et bud på demokratets psykologi. *Psyke & Logos*, 27 (1), 297-333.
- BOURDIEU, P (1996): *Refleksiv sociologi: mål og midler*. København, Hans Reitzel.
- BROWN, R. (2004): The authoritarian personality and the organization of attitudes. In: Jost, J. T. & Sidanius, J.: *Political Psychology*. New York: Psychology Press.
- CONOVER, P.J. & FELDMAN, S. (2004): The origins of meaning of liberal/conservative. In: Jost, J. T. & Sidanius, J.: *Political Psychology*. New York: Psychology Press.

- DAHL, R.A. (1957): The concept of power. *Behavioral Science*, 2, 201-215.
- DAHL, R.A. (1971a): *On democracy*. New Haven, Yale University Press.
- DAHL, R.A. (1971b): *Polyarchy: Participation and opposition*. New Haven: Yale University Press.
- DEVINE, P.G., PLANT, E.A., AMODIO, D.M., HARMON-JONES, E. & VANCE, S.L. (2002): The regulation of explicit and implicit race-bias: The role of motivations to respond without prejudice. *Journal of Personality and Social Psychology*, 82(5), 835-848.
- DREIER, O. (1999): Personal trajectories of participation across contexts of social practice. *Outlines. Critical Studies*, 1, 5-32.
- DUVAL, S. & WICKLUND, R.A. (1972): *A theory of objective self-awareness*. New York: Academic Press.
- EASTON, D. (1965): *A framework for political analysis*. Englewood Cliffs: Prentice Hall.
- ENGELSTED, N. (1989): *Personlighedens almene grundlag. En teoretisk ekskursion i psykens historie. I-II*. Århus: Århus Universitetsforlag.
- ERIKSON, E.H. (1971): *Identitet, ungdom og kriser*. København: Hans Reitzels Forlag.
- FISKE, S.T. & TAYLOR, S.E. (1991): *Social cognition*. New York: McGraw-Hill.
- FISKE, S.T. (1998): Stereotyping, prejudice, and discrimination. In: Gilbert, D.T., Fiske, S.T. & Lindzey, G. (Eds.): *The handbook of social psychology*. New York: McGraw-Hill.
- FOUCAULT, M. (1977): *Discipline and punish: the birth of the prison*. New York: Vintage.
- FROMM, E. (1942): *Character and Social Process. An Appendix to Fear of Freedom*. New York: Routledge.
- GILBERT, D.T. & MALONE, P.S. (1995): The correspondence bias. *Psychological Bulletin*, 117, 21-38.
- FREGE, G. (1975): *Funktion, Begriff, Bedeutung*. Göttingen: Vandenhoeck & Rubrecht.
- GILLIGAN, C. (1982): *In a different voice. Psychological theory and womens's development*. Cambridge: Harvard University Press.
- HAMILTON, D.L. & SHERMAN, J.W. (1994): Stereotypes. In: Weyr, R.S. & Srull, T.K. (Eds.): *Handbook of social cognition*. Hillsdale: Erlbaum.
- HECKHAUSEN, H. (1987): Intentionseleitetes Handeln der eigenen Identität. In: Heinz Heckhausen et al. (eds): *Jenseits des Rubikon. Der Wille in den Human-Wissenschaften*. Berlin: Springer Verlag.
- HEIDER, F. (1946): The psychology of interpersonal relations. *Journal of Psychology*, 21, 107-112.
- HIGGINS, E.T. (1987): Self-discrepancy: A theory relating self and affect. *Psychological Review*, 94, 319-340.
- HOGG, M.A. & ABRAMS, D. (1988): *Social identifications: A social psychology of intergroup relations and group processes*. London: Routledge.
- HONNETH, A. (2003): *Behovet for anerkendelse*. København: Hans Reitzels Forlag.
- JANIS, I.L. (1971): *Groupthink*. Boston: Houghton Mifflin.
- JONES, E.E. & NISBETT, R.E. (1972): The actor and the observer: Divergent perceptions of the causes of behaviour. I: E.E. Jones et al: *Attribution: Perceiving the causes of behaviour*. Morristown: General Learning Press.
- JONES, J.M. (1997): *Prejudice and racism*. New York: McGraw-Hill.
- KARPATSCHOFF, B. (2000): *Human activity – contributions to the anthropological sciences for a perspective of activity theory*. København: Dansk psykologisk Forlag.
- KATZENELSON, B. (1996): Handling og adfærd. *Bulletin fra Forum for Antropologisk Psykologi*, nr. 1, (2-26).

- KOHLBERG, L. (1984): *The psychology of moral development: the nature and validity of moral stages*. San Francisco: Harper & Row.
- LUKES, S. (2005): *Power: a radical view*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- MAMMEN, J. (1983): *Den menneskelige Sans. Et essay om psykologiens genstandsområde*. København: Dansk psykologisk forlag.
- MØRCH, S. (1990): Ungdomsteori og intervention. *Udkast, 1*, 81-118.
- PARSONS, T. (1937). *The Structure of Social Action*. New York: McGraw Hill.
- POLANYI, M. (1978): *Personal Knowledge*. London: Routledge.
- RASMUSSEN, E. (1970): En definition med kommentarer. *Politica, 3* (2), 29-38.
- RIESMAN, D. (1989): *The Lonely Crowd: A Study of the Changing American Character*, New Haven: Yale University Press.
- SCHULTZ, E.: (1998): *Frihed og bånd i menneskelivet*. København: Dansk psykologisk Forlag.
- SNYDER, M. (1987): *Public appearance/private realities: The psychology of self-monitoring*. New York, Freeman.
- TAJFEL, H. (1982): *Social identity and intergroup relations*. Cambridge: Cambridge University Press.
- TAYLOR, C. (1983): Hegel's philosophy of mind. In Fløjstad, G. (ed.): *Contemporary philosophy*, 4, 133-155.
- TAYLOR, C. (1991): *The ethics of Authenticity*. Harvard University Press. Taylor om den kvalitative handlingsteori.
- THOMSEN, J.P.F. (2005): *Magt, en introduktion*. København: Hans Reitzels forlag.
- TURNER, J.C. (1987): *Rediscovering the social group. A Self-categorization theory*. Oxford: Blackwell.
- WEINER, B. (1986): *An attribution theory of motivation and emotion*. New York: Springer Verlag.
- WITTGENSTEIN, L. (1971): *Filosofiske undersøgelser*. København: Munksgaard.
- ZAJONC, R.B. (1965): Social facilitation. *Science, 149*, 269-274.
- ØSTERBERG, D. (1966): *Forståelsesformer. Et filosofisk bidrag*. Oslo: PAX.